

מעשה ההצלה של יהודים באזורי הכיבוש

האיטלקי בקרואטיה*

דניאל קארפי

ברשותכם אפתח בהערות כלליות אחדות, שאולי יש בהן שמץ של נימה אישית, אבל הן עשויות להוסיף הארה כלשהי לתוכן ולמתודה של דברי.

החלטתי לעסוק בנושא "גורל היהודים באזור הכיבוש האיטלקי בקרואטיה" לפני שנים אחדות. גם ניהלתי סמינר על-כך בחוג לתולדות ישראל שבאוניברסיטת תל-אביב. השתדלנו אז, תלמידי ואני, להיעזר בתיעוד עשיר ומגוון ככל האפשר, הן מצד סוגי המקורות, הן מצד מוצאם – גרמני, קרואטי, איטלקי וכן יהודי פנימי – במגמה לעמוד על סבכי ההתרחשויות של התקופה על כל צדדיהם. מסיבות שונות לא נסתייע הדבר בידי לסיים את המחקר כמתוכנן. עתה, שנתכבדתי בהזמנתם האדיבה של חברי הנהלת "יד ושם", כי אטול חלק בכנס חשוב זה, הנני מביא לפניכם מתוך אותו מחקר פרק אחד בלבד, הוא הפרק הדין בפעולות השלטונות האיטלקיים, האזרחיים והצבאיים, להצלת היהודים שמצאו מקלט במחוזות קרואטיה שהיו בשליטתם. ברי לי, שזהו רק צד אחד של מעשה ההצלה כולו, שגופים שונים נטלו חלק בו, וגופים יהודיים בכלל זה, כגון הנהגת הציבורי היהודי בקרואטיה ובדאלמאטיה ואיגוד הקהילות היהודיות באיטליה ושלוחתו לסיוע פליטים, "דלאסם" (DELASEM – Delegazione Assistenza Emigranti); ובוודאי לא תהיה התמונה שלמה, בלי תיאור חלקם של כל אלה. אף-על-פי-כן סבורני, שיש כאן מקום לייחד דיון לצד הזה אף בנפרד מן השאר, וזאת מכמה טעמים: משום שחלקם הישיר של שלטונות הכיבוש האיטלקיים בכלל מעשה ההצלה בקרואטיה היה כשלעצמו גדול מאוד; משום שיחסם הוא שיצר את התנאים לפעולת שאר הגופים, שהיו תלויים בשלטונות האיטלקיים בהשגת רשיונות מעבר וכלי תחבורה, בהעברת מטבע ועוד; ולבסוף משום ייחודה של התופעה, בהקשר הקודר של

* אחרי שמאמר זה כבר נמסר לדפוס, הגיעה לידי תעודה, שלא הכרתי מקודם ושיש בה כדי להבהיר נקודה שנשארה סתומה. במאמר נזכר, שלפי המקורות האיטלקיים היו במחנה ארבה 2,661 יהודים, ואילו לפי עדותו של ד"ר אומאנו הגיע מספרם ל-3,500 בקירוב; אך לא ידעתי כיצד לתרץ סתירה זו, שכן שני המקורות נראו לי מהימנים באותה מידה. עתה הגיע לידי צלום של מכתב מאת מחבר אלמוני אל ארגון דלאסם בגנואה, ובו דו"ח מפורט ל בקור במחנה ארבה בימים 3-7 באוגוסט 1943. המחבר מתאר בפרוטרוט את מצב היהודים במחנה, חייהם ומוצאם ובין השאר מזכיר כי בארבה הוכזו שלוש קבוצות של יהודים: האחת, שמקורה במחנה Porto Re ושמנתה כ-1,200 איש (לפי המקורות האיטלקיים – 1,172); השניה מן האיים Lesina ו-Brazza, שמנתה 595 איש (לפי המקורות הנ"ל – 615); השלישית מ-Mezzo Isola di Cupari, וכו', שמנתה 946 איש (לפי המקורות הנ"ל 874); בסה"כ 2,741 איש. מספר זה תואם גם במרכיביו וגם בסיכומו את המספרים שבמקורות האיטלקיים. עם זאת מסתבר, שגם הערכתו של הד"ר רומאנו יש לה על מה לסמוך. בסוף דווחו כתב המחבר האלמוני רשימה של 'בקשות', שהיהודים הגישו למפקד המחנה ושהוא התחייב למלאן. בין השאר נאמר, כי הוא הסכים שיועברו למחנה ארבה 500 יהודים נוספים, שעדיין היו מרוכזים ב-Curzola וב-Vallegrahde. הללו הועברו לארבה, כפי הנראה, לקראת סוף חודש אוגוסט או בתחילת חודש ספטמבר. אפשר שבאותה תקופה הסכימה מפקדת המחנה 'לקלוט' עוד כמה קבוצות של יהודים; מכל מקום ביום השחרור, ב-8 בספטמבר 1943, היו במחנה ארבה לפחות 3,200 יהודים, וכנראה התקרבו מספרם ל-3,500.

תקופת השואה, שכן מדובר בפעולה שנעשתה בידי אלמנט זר – צבא כיבוש בארץ עויינת – שלא על מנת לקבל פרס, ולטובת יהודים שלא היה בינו ובינם שום קשר תרבותי או רגשי, דוגמת הקשר העשוי להיות בין האוכלוסים המקומיים ובין היהודים היושבים בקרבם, ושנתגלה בכמה ארצות, כגון בהולנד, בדניה, באיטליה ובבולגריה. יתירה מזו, פעולה זו נעשתה למרות היחס הבלתי אוהד של רוב בני המקום, נגד רצונם של שלטונות "המדינה הקרואטית העצמאית", ועל אפם וחמתם של בני-הברית הגרמנים, שלא חסכו מאמצים כדי להכשילה.

בשל סיבות אלה ואחרות שאין לפרטן כאן, דברתי כי יש מקום לדון בנושא זה אף בהגבלות המתודיות שעמדתי עליהן, ומה גם שיש לקוות שדיון זה יסייע לחוקרים שידונו בעתיד בכלל הפעולה שנעשתה באותם הימים ובידי כל הגורמים.

ועוד הערה ביבליוגרפית. הנושא נידון לראשונה במאמר קצר שנתפרסם בשנת 1944, חודשים אחדים אחרי שחרורה של רומא בידי צבאות בעלות-הברית (ראה הרשימה הביבליוגרפית שבסוף המאמר, מס' 1). המחבר, שהסתתר מאחורי הכינוי הספרדי וראקס (Verax), שאב ממקורות שבמשרד החוץ האיטלקי. הוא נמנה כנראה בעצמו עם קבוצת פקידים בכירים, שיזמה ותיכננה את פעולות ההצלה העיקריות. דבריו יש לראות אפוא כעדות אישית בלתי-אמצעית, ויש בהם הרבה מן האווירה של הימים ההם. אולם, כדרך של עדויות אלו, לוקים הם בחוסר פרספקטיבה היסטוריות ואף בכמה אי-דיוקים ובידיעות הנושא על כל צדדיו. בעקבות חיבור צנוע זה, הוציא משרד-החוץ האיטלקי לאור, חודשים אחדים אחרי גמר המלחמה, תזכיר המסווג משום-מה כשמור (Riservato), על פעולותיו "להגנת הקהילות היהודיות בשנים 1938-1943" (רשימה ביבליוגרפית, מס' 2). תזכיר זה עורר בשעתו עניין-מה – אולי משום סיווגו הנ"ל – ואפשר יש בו ידיעות שלא נתפרסמו קודם לכן על פעולות ההצלה בארצות אחדות, ובייחוד בדרום-צרפת. אבל הפרק על קרואטיה (עמ' 18-22), הוא בעיקרו תמצית רשימתו של וראקס, ואין הוא מוסיף עליה דברים חדשים. לבסוף, בשנת 1951, יצא לאור מאמר קצר של ז' סאביל על "יחס האיטלקים כלפי היהודים הנרדפים בקרואטיה", ונתפרסם לאחר-מכן בכמה שפות בשינויים גדולים למדי (רשימה ביבליוגרפית, מס' 3). למאמר צורפו בנספח אחת-עשרה תעודות מן התקופה שבין 24 ביולי 1942 ובין 10 באפריל 1943. תעודות אלו, שמוצא כולן מארכיון משרד-החוץ הגרמני, הן בוודאי מקור חשוב – ולאמיתו של דבר הן היו עד כה המקור התיעודי היחיד לחקר הנושא. עם זאת אין בהן אלא פרטים אחדים מכלל המערכה הדיפלומאטית שהתנהלה להצלת היהודים, ובוודאי אין הן משקפות כלל את הפעולות שנעשו במקום המעשה.

עתה יש בידי להביא בפניכם לראשונה סקירה רחבה המבוססת על שורה של כמה מאות תעודות, שאמנם מוצא כולן מארכיון משרד-החוץ האיטלקי, אך יש ביניהן גם העתקים רבים מן ההתכתבות עם המטה הכללי ברומא ועם המטות הצבאיים שבקרואטיה ובדאלמאטיה,

ובין מטות אלו לבין עצמם. תיעוד זה, המשתרע על פני השנים 1941-1943, עד לכניעתה של איטליה בספטמבר 1943, מאיר באור חדש את הנושא הנדון, לכללו ולפרטיו, ועושה אותו לפרק מיוחד במינו במסכת הכללית של פעולות ההצלה בתקופת השואה.

משנוצחה יוגוסלאוויה במלחמת בזק באפריל 1941 ונכבשה בידי כוחות הציר, חילקו אותה המנצחים לאזורים שונים. מקצת מחוזותיה סופחו אל המדינות השכנות – הונגריה ובולגריה ומדינות הציר – ועל השאר, שהיה רוב שטחה, הוקמו שתי מדינות נפרדות, סרביה וקרוואטיה, שלהלכה נועדו לעמוד ברבות הימים ברשות עצמן. סרביה לא זכתה למעשה לעצמאות אפילו למראית עין, וכל שנות המלחמה שלט בה ממשל-צבאי גרמני ישיר. ואילו בקרוואטיה נתכוננה "מדינה עצמאית" (Nezavisna Država Hrvatska), שהאיטלקים סייעו בהקמתה וקיוו שתהיה גרורה שלהם, בסיס להרחבת השפעתם המדינית והכלכלית בבאלקאנים. בראש המדינה הועמד אנטה פאווליץ' (Ante Pavelić), מנהיג התנועה הפאשיסטית הקרוואטית "אוסטאשה" (Ustaša), אשר בילה שנים רבות באיטליה כגולה מדיני, וקשר קשרים הדוקים עם התנועה הפאשיסטית ועם מקצת מנהיגיה. ימים אחדים אחרי כינונה של המדינה הקרוואטית החדשה בא פאווליץ' לרומא, וב-18 במאי חתם עם מוסוליני על שורת הסכמים, שנועדו לבסס את יחסי הידידות שבין שתי המדינות. בין השאר הסכימו שבקרוואטיה תיכון מלוכה, שנצר מבית המלוכה האיטלקי ימלוך בה, ואף יועד לכך הדוכס מספוליטו. כמו-כן קבעו את הגבולות בין שתי המדינות וקרוואטיה ויתרה לאיטליה על חלק מחוף דאלמאטיה – בין הערים זאדאר בצפון וספליט בדרום – ועל רוב האיים שממול לו. הישגים ראשונים אלה נתגלו תוך זמן קצר כריקים מתוכן; וכבר מתחילה נבצר מן האיטלקים להרחיב את השפעתם על כל שטחה של המדינה הקרוואטית בשל התנגדותם של הגרמנים, אשר ראו במדינה זו בסיס חיוני לקיום השפעתם על ארצות עמק הדאנובה אף לאחר סיום המלחמה. ניגוד אינטרסים זה שבין שתי מעצמות-הציר הוליד פשרה, מעין "הסכם חלוקה", שנחתם בין צ'איאנו לפון ריבנטרופ בווינה, בימים 21-22 באפריל. לפי הסכם זה חולקה המדינה הקרוואטית "העצמאית" לשניים: חלק הצפוני-מזרחי להחזקת הצבא הגרמני, והחלק הדרומי-מערבי להחזקת הצבא האיטלקי. כל זאת, לכאורה, רק לצורך הביטחון השוטף ולתקופת המלחמה בלבד.

כך קרה, שכבר לקראת הקיץ של שנת 1941 נוצרו בשטח שבו נועדה להכון "המדינה הקרוואטית העצמאית" שלושה אזורים שונים: זה שסופח לאיטליה (שנתכנה איזור א), זה שבכיבוש הצבא האיטלקי (איזור ב) וזה שבכיבוש הצבא הגרמני. בשני האחרונים היה הממשל האזרחי מסור בידי השלטונות הקרוואטים. אולם כבר באוגוסט 1941, נאלץ הצבא האיטלקי ליטול לידי סמכויות אלו בחלק מאיזור ב – ולמעשה לאורך כל החוף ברצועה שרוחבה כ-50 קילומטר – כדי לשים קץ למעשי הזוועה הנוראים שעשו כנופיות ה"אוסטאשה" במיעוט הסרבי. כך נתחלק איזור ב עצמו לשניים: לחלק שבו היו כל סמכויות

השלטון בידי הצבא האיטלקי ולחלק שבו שלט הצבא האיטלקי רק בנקודות האסטרטגיות העיקריות. חלק זה נתכנה על-פי-רוב איזור ג.

חלוקה סבוכה זו לאיזורים, שהגבולות המדוייקים ביניהם מעולם לא הותוו עד הסוף, היא גיא-החיזיון לטרגדיה הגדולה שפקדה את יהודי קרואטיה, והיא גם הקרקע שבה צמחו התנאים למעשה הקטן והצנוע, ועם זאת יוצא הדופן מכמה בחינות, של הצלת חלק מיהודים אלה.

מסע הרדיפות של היהודים בקרואטיה החל בראשית ימיה של המדינה החדשה, וידיעות על-כך הגיעו למשרד-החוץ האיטלקי כבר בראשית הקיץ של שנת 1941. בידיעות אלו מתוארת התנהגותם הברוטאלית של יחידת ה"אוסטאשה" ושל אנשי הממשל הקרואטי, הן כלפי היהודים והן כלפי בני המיעוט הסרבי, ומובעת סלידה עמוקה ממעשיהם הבלתי אנושיים. עם זאת, הרושם הוא שדו"חות אלו הם עדיין שגרתיים למדי. אפילו שני התזכירים הארוכים והמפורטים, שיהודים שלחו למשרד-החוץ האיטלקי – אחד מאת קבוצת פליטים יהודים מסאראייבו (רשימה ביבליוגרפית, מס' 4) ואחד מאת יושב-ראש איגוד הקהילות היהודיות באיטליה – לא הפרו שגרה זו, ומכל מקום אין בידינו עדות על כך. לפי התעודות של משרד-החוץ חלה התמורה באביב 1942, כאשר החלו להגיע למשרד-החוץ הדו"חות הראשונים על זרם של "המוני" פליטים יהודים הנמלטים מקרואטיה, ואף מסרביה ומבוסניה, ומבקשים מקלט באזורים שבשליטת הצבא האיטלקי. הדו"ח הראשון מיום 15 במאי בא ממושל דאלמאטיה, באסטיאניני (Giuseppe Bastianini), אשר הביע את דאגתו מתופעה זו, ומה גם שלדבריו כבר ישבו בדאלמאטיה אלפי פליטים יהודים; הוא ביקש, שמשרד-החוץ ומפקדת הצבא האיטלקי בקרואטיה יפעלו למציאת פתרון דחוף לבעיה.

כך הופעלו תוך זמן קצר רוב הגופים, שעתידיים היו לקחת חלק בפרשה זו ובמעשה ההצלה: משרד-החוץ ברומא ולשכת הקשר שלו שליד מטה הצבא האיטלקי בקרואטיה ובדאלמאטיה, הצירות האיטלקית בזאגרב, המושל האזרחי האיטלקי בדאלמאטיה ומפקדת הצבא בקרואטיה ובדאלמאטיה (מפקדת הארמיה השנייה).

מתחילה סבר באסטיאניני, כי אין להרשות הימצאות אלפי פליטים בדאלמאטיה, הן מטעמים לוגיסטיים, הן מטעמים של ביטחון פנימי, והן מטעמים פוליטיים כלליים. הוא הורה אפוא למנוע כניסת פליטים נוספים ולגרש את הנמצאים כבר. יוזמה זו, שכפי הנראה היתה בתחילה יוזמתו האישית, אושרה במהרה ב"פקודה מגבוה" שהגיעה אליו מרומא (כנראה ממשרד-הפנים), שהורתה לו לבצע את הגירוש מייד. אף-על-פי כן לא בוצעה פקודה זו – חוץ ממקרים אחדים – וזאת מפני שעד מהרה הגיעו כל הנוגעים בדבר להכרה, שבשום אופן אין להסגיר פליטים אלו לידי הקרואטים, שכן דבר זה כמוהו כחריצת דינם לרדיפות ולעינויים ואף למיתה. אולם, אם בעיקרון היתה הסכמה כללית, הרי לא היתה אחדות דעות באשר לפתרון הרצוי. באסטיאניני עמד על דעתו שהפליטים לא ישארו בדאלמאטיה. הוא הציע לרכז אותם בקרואטיה, במקום שייקבע בתיאום עם הממשלה הקרואטית, אך בתנאי, שמשרד-החוץ

האיטלקי ישיג מראש "ערובות" בטוחות מן הממשלה הקרואטית, שיהודים אלו יזכו ליחס אנושי ולתנאי חיים הוגנים. אם תנאי זה לא יובטח מראש, כותב באסטיאניני, "יהיה זה בלתי אפשרי לדידי למלא את ההוראות מגבוה" בעניין החזרת הפליטים (מברק למשרד-החוץ מיום 3 ביוני. נספח תעודות, מס' 1).

משרד-החוץ לא התלהב כלל מן התפקיד שהוצע לו, ומצדו הציע – במסמך החתום בידי צ'יאנו, אך היוזמה יצאה מן הצירות האיטלקית בזאגרב – שהפליטים ירוכזו באיזור ב, כלומר באיזור הקרואטי הכבוש בידי הצבא האיטלקי, ובכך תפתרנה בעיותיו של מושל דאלמאטיה, ועם זאת לא יהיה איש תלוי ברצונם הטוב – אם אמנם אפשר לכנותו כך! – של השלטונות הקרואטיים; הצבא האיטלקי הוא השולט באיזור ב והוא שיערוב לשלומם ולבטחונם של הפליטים.

אולם גם פתרון זה, שנראה לכאורה פשוט ומעשי ביותר, היו כרוכים בו קשיים חמורים, שכמעט לא היה אפשר להתגבר עליהם. באמצע שנת 1942 כבר נתרופפה שליטתו של הצבא האיטלקי ברוב חלקי איזור ב – אם בשל לחץ ה"אוסטאשה" ואם בשל פעולות הפארטיזאנים הקומוניסטים – עד כדי שהיה ספק רב, אם יוכל ליטול על עצמו את התפקיד הנוסף והבלתי שיגרתני של שמירה על שלום הפליטים היהודים. מפקד הארמיה השנייה, הגנרל רואטה (Mario Roatta) דחה אפוא הצעה זו. הוא ציין שבאיזור ב (ב-Crkvenica-Cirquenizza) כבר יש ריכוז קטן של כ-300 יהודים שהצבא האיטלקי התחייב לשמור על שלומם, והוא עושה זאת אך בקושי, לנוכח לחצם של הקרואטים, שאינם פוסקים מלתבוע את הסגרתם של יהודים אלה לידיהם. עם זאת, הוסיף רואטה, אין להפקיר את הפליטים היהודים הנמצאים עתה בדאלמאטיה, שכן אם יפלו שוב לידי הקרואטים, יובלו למחנה יאסינובץ (Jasenovac) "והתוצאות ידועות לכל". הצעתו היתה לרכז את הפליטים באחד האיים שמול חוף דאלמאטיה, כלומר באיזור א, שם ייקל להבטיח את שלומם, מבלי שייגרמו לדעתו קשיים מיותרים לממשל האזרחי.

סיבוב ראשון זה של התכתבות לא הביא אפוא לתוצאות מעשיות כלשהן, שכן באסטיאניני דחה את הצעות רואטה מכל וכל והגדירן כבלתי ניתנות לביצוע. אולם חוסר החלטה זה, הוא עצמו היה תוצאה חיובית חשובה ביותר. כל הנוגעים בדבר הבינו, שאם ברצונם לשמור על שלום הפליטים אל להם למהר בקבלת החלטות. לפיכך המשיכו להתכתב בניחותא והוסיפו להעלות הצעות פתרון. בינתיים במציאות נוצרו כמה עובדות, שאיש לא ערער עליהן: הפליטים שהצליחו להגיע לחוף מבטחים לא גורשו, ופה ושם אף התחילו לשקם את חייהם, בסיוע ה"דלאסם" או בכוחות עצמם.

לא חלף אלא קצת למעלה מחודש ימים מאז התחילה התכתבות זאת, וכבר חל בפרשה מפנה דראמאטי, ששיווה לעניין צדדי זה, הנוגע לגורלם של כמה אלפי פליטים, אופי של

בעיה עקרונית, מוסרית ומדינית, שהיו מעורבים בה קברניטי מדיניות-החוץ והצבא של שתי מעצמות-הציר ושמכמה בחינות העיבה על יחסי הידידות בין שתי מדינות אלה.

ראשיתו של המפנה היתה מקרית לחלוטין. באחד הימים של חודש יוני 1942 – כנראה סמוך ל-20 ביוני – עברה דרך מוסטאר, בירת הרצוגובינה, קבוצת גרמנים, קצינים ומהנדסים ששירתו ביחידה של ארגון Todt, אשר פיקחה על העבודה במכרות הבאוקסיט שבקרבת העיר. הללו התארחו במטה הדיוויזיה האיטלקית Murge שחנה במקום, ואחד המהנדסים סיפר על אודות איזה "הסכם בין הממשלה הגרמנית והקרואטית, שלפי יגורשו אל שטחי הכיבוש הגרמני ברוסיה כל היהודים הקרואטים, ובכלל זה יהודי הרצוגובינה" (נספח תעודות, מס' 2). דברים אלה שנאמרו אגב שיחת רעים בין אחים לנשק, עוררו את חמתם של המארחים האיטלקים, אם משום שראו בהסכם זה פגיעה במעמדו ובסמכויותיו של הצבא האיטלקי במקום – שכן מחוז הרצוגובינה נכלל באיזור ב – ואם מטעמים אנושיים. הם פנו אפוא למפקדת הארמיה השנייה, וזו התקשרה עם משרד-החוץ ברומא והביעה את הדעה, שאין להתיר את החלת ההסכם על היהודים שבאיזור ב, לפחות כל עוד יוסיפו לחנות בו כוחות הצבא האיטלקי.

הפעם לא התמהמהו הדרגים האיטלקיים השונים: ב-23 ביוני שוגר לרומא המברק הראשון בעניין זה, ב-27 בו נשלחה תזכורת ולמחרת היום, ב-28 ביוני, השיב מזכירו האישי של צ'אנו, המארקיז דאייטה (Blasco Lanza d'Ajeta), כי "גם מטעמים כלליים" מסכים משרד-החוץ ש"אין לבצע את ההסכם הנדון בין ממשלות גרמניה וקרואטיה באיזור הכבוש בדינו".

עמדה זו שהאיטלקים נקטו בה והמהלכים השונים שהובילו אליה, מתאשרים במלואם באחת מתעודות משרד-החוץ הגרמני שפירסם סאביל (רשימה ביבליוגראפית, מס' 3, תעודה 2). בתזכיר שהוגש לפון ריבנטרופ ביום 24 ביולי נאמר, כי הושג הסכם בין הגרמנים והקרואטים על גירוש כולל של יהודי קרואטיה, והסכם זה כבר נוסח בכתב, וכי הקרואטים רואים זאת בעין יפה, אך הם עומדים על כך שהגירוש יכלול את כל יהודי המדינה, גם אלה שבאיזור ב, שהם אומדים את מספרם ב-4,000-5,000 נפש. בעל התזכיר סבור, כי לביצוע הדבר יהיו הקרואטים זקוקים לתמיכה גרמנית נמרצת, שכם צפויה התנגדות איטלקית עיקשת, וכבר יש לכך סימנים הרבה: רק לאחרונה הצהיר ראש המטה האיטלקי במוסטאר, שלא יסכים לגירוש היהודים מן העיר, כי הדבר נוגד את המדיניות המוצהרת של האיטלקים של שוויון גמור לכל התושבים. ודברים יותר בוטים נאמרו באוזני המפקד הגרמני של יחידת טוט, המפקחת על ניצול מכרות הבאוקסיט במקום. עוד נאמר באותו תזכיר, כי שגריר גרמניה בזאגרב, קאשה (Siegfried Kasche), חיווה את דעתו, שאפשר להתחיל בפעולת הגירוש לאלתר, אולם גם הוא סבור, כי "מטעמים עקרוניים" צריכה פעולה זו להתבצע בכל אזורי המדינה. משרד-החוץ הגרמני נתבקש אפוא – כך משתמע מן התזכיר, אם כי הדברים לא נאמרו במפורש – לסייע

הצלחת הפעולה על-ידי פנייה אל הדרגים הפוליטיים הגבוהים ביותר ברומא, כדי שהללו יורו למפקדי הצבא בקרואטיה לשנות את עמדתם.

נכון הוא, שגם לפני שחובר תזכיר זה פנו הגרמנים מפעם לפעם אל אנשי הצירות האיטלקית בזאגרב והצביעו על הסכנות הביטחוניות החמורות הטמונות לדעתם בעצם הימצאות הפליטים היהודים באיזור ב. הללו מתחמקים שם מ"חוקי הגזע" הקרואטיים, הם מרגלים ומשתפים פעולה עם האוייב. על פניות חוזרות ונשנות אלה דיווח כבר ב-7 ביולי ציר איטליה בזאגרב, קאסירטאנו (Casertano), ואגב כך ציין, כי פניות אלו "יש להן כבר עתה אופי כלשהו של התערבות, ויתכן שהן מבשרות איזה צעד רשמי" בעתיד הקרוב. הרשויות האיטלקיות השונות לא התרשמו ביותר מאזהרה זו, וכל חודש יולי והמחצית הראשונה של אוגוסט המשיכו להתכתב ולהתדיין בנחת, היכן לרכז את הפליטים; זאת, למרות שבכל אותה שעה נתרבו והלכו הידיעות, שמקורן בצירות האיטלקית בזאגרב, על החמרת רדיפות היהודים שנותרו בקרואטיה, ובכלל זה ריכוז אלפי יהודים וגירושם ל"שטחי המזרח". ידיעות אלו רמזו, לדעת אותו מקור ש"הבעיה היהודים בארץ זו, שכבר בעבר טיפלו בה באופן דראסטי ביותר, מתקרבת עתה לשלב שיהיה אולי פתרונה הסופי (דו"ח מיום 6 באוגוסט).

לבסוף, ב-17 באוגוסט (לפי אחד המקורות – 18 באוגוסט), באה ההתערבות הרשמית. השכם בבוקר, כמנהגם של הדיפלומטים הגרמנים, בא הנסיך אוטו פון ביסמארק, יועץ השגרירות ברומא, אל משרד-החוץ האיטלקי, ובידו מברק מפון ריבנטרופ המבקש מעמיתו האיטלקי "לדאוג שיינתנו הוראות לשלטונות הצבאיים האיטלקיים בקרואטיה, כדי שגם באיזור הכיבוש האיטלקי אפשר יהיה לבצע את הפעולה שתכננו הגרמנים והקרואטים להעברה המונית של יהודי קרואטיה אל שטחי המזרח". וראקס, שכפי הנראה היה באותו בוקר בין מקבלי פניו, הכיר את ביסמארק אישית ממגעים התכופים והוא מתאר אותו כאדם בינוני, אכול רגשי נחיתות כלפי העולם האנגלו-סאקסי, המרשה לעצמו מפעם לפעם ללחוש באוזני אנשי סודו דברי ביקורת כלפי המדיניות הנאצית, ועם זאת מוכן תמיד לבצע פקודות, אף השפלות ביותר (רשימה ביבליוגרפית מס' 1, עמ' 23). גם באותו בוקר, בשעה שמילא את שליחותו, לחש באוזני הפקידים האיטלקים "כי מדובר בכמה אלפי אנשים, וכי כוונת הפעולה המתוכננת היא למעשה פיזורם וחיסולם הפיזי". הוא נענה, כי פנייתו תישקל ותובא להחלטתם של צ'יאנו ושל מוסוליני.

תשובתו של צ'יאנו איננה ידועה ודומה, כי הוא נמנע מלנקוט עמדה חד-משמעית בנושא זה בכלל. לא כך מוסוליני. התזכיר שפקידי משרד-החוץ הגישו לו כלל שלוש סעיפים קצרים: תוכן פנייתו של פון ריבנטרופ, האזהרה – בלחש – של ביסמארק, ותמצית דו"ח הנזכר לעיל של הצירות האיטלקית בזאגרב מיום 6 באוגוסט. על סמך מידע זה נתבקש מוסוליני לחוות את דעתו, אם לקבל את פנייתו של פון ריבנטרופ או לדחותה. תשובתו של מוסוליני אינה משתמעת לשתי פנים. על גבי הדף שהוגש לו, ושנשתמר לנו, בפינה הימנית העליונה, כתוב

בכתב ידו: nulla osta (אין התנגדות), וחתימתו בצדו ה-M המפורסמת (נספח תעודות, מס' 3).

כך, במשיכת קולמוס אחת, בשתי מלים שכתב מוסוליני על גבי דף נייר בעפרונו הגס, נחתך גורלם של כ-3,000 איש. "אין התנגדות" – ומשמען של שתי המלים היה: יש להסגיר את הפליטים היהודים לידי הגרמנים, אף כי כבר ברור למעלה מכל ספק, כי הסגרה זו פירושה מיתה.

ימים אחדים לאחר-מכן, ב-29 באוגוסט הודיעה לשכתו של צ'יאנו למטה הכללי של הצבא אתתוכן פנייתה של השגרירות הגרמנית ואת החלטת "ממשלת הוד מלכותו", ש"אין התנגדות" להסגרת הפליטים היהודים שמצאו מקלט באיזור ב (על איזור א שסופח לאיטליה אין מדברים כמובן). הודעה זו שניתנה בשם "הממשלה", כמוה כהוראה מפורשת למטה הכללי לדאוג לביצוע ההחלטה – אם כי לא נקבע בהודעה זו תאריך להתחלת הפעולה, או לוח זמנים כלשהו הקשור בה, ו"חסרון" זה אולי לא היה מקרי.

להלכה נחרץ הדין. למעשה, דווקא בשעה שנתקבלה החלטה זו התחילה פעולת ההצלה האמיתית, מתוכננת מלמעלה ומתואמת בין הזרועות השונים. פעולה זו לקחו בה חלק בקרואטיה כמה ממפקדי הצבא שחנה שם, וביניהם הגנרל רואטה וגנרל חיל "הקאראביניירי" פייצה (Pièche) – שזכה אחרי המלחמה באות הוקרה מיוחד מטעם איגוד הקהילות היהודיות באיטליה על פעלו האמיץ למען היהודים – וכן, Vittorio Castellani, ראש לשכת הקשר של משרד-החוץ במטה הצבא ביוגוסלאוויה, "סופרסלודה" (Supersloda – Ufficio collegamento con il Comando Superiore delle FF.AA. Slovenia – Dalmazia); ואילו ברומא יזמו אותה והשתתפו בה כמה מן הפקידים הבכירים של משרד-החוץ. הללו נשארו עד עתה באלמוניותם והגיע הזמן לפרסם את שמותיהם ואלה הם: ויטטי (Vitetti) ווידאו (Vidau), מנהל וסגן-המנהל של המחלקה ל"עניינים כלליים" (Direzione Generale degli Affari Generali), השגריר פייטרומרצ'י (Pietromarchi), ראש לשכת השר וממונה על "העניינים המדיניים" (Gabinetto, Affari Politici), ומזכירו של השר, המארקיז דאייטה.

בהתייעצות ראשונה במשרד-החוץ לאחר קבלת תשובתו של מוסוליני, גמרו פקידים אלו – ואולי גם אחרים שלא נודעו אלינו – שבעניין הסגרת הפליטים היהודים מקרואטיה לא יקבלו את מרות המשרד מטעמי מצפון, כי הם ראו בנושא זה עניין אנושי-כללי בעל חשיבות עקרונית, שאין הם מוכנים לוותר עליו בשום אופן. כדרך מעשית החליטו לנקוט בתכסיסי-השהייה ככל שיעלה בידם ולדחות את ביצוע הפעולה דחייה אחר דחייה, מתוך הנחה שעל-ידי כך תתבטל כל התוכנית בסופו של דבר.

החלטה זו נתחזקה אצלם עוד יותר, משנתקבל מן הצירות בזאגרב דו"ח חדש מיום 22 באוגוסט, הדו"ח המפורט והמדויק מכל אלה שנתקבלו עד אז בנושא זה, בו נאמר, כי בימים

אלו הוחל בגירוש שרידי היהודים שנותרו בקרואטיה לפולין (ראוי לשים לב לדיוק זה, כי עד אז דובר באופן סתמי על "שטחי המזרח"); הגירוש נעשה ברכבות מיוחדות שהעמידו השלטונות הקרואטיים לרשות המבצע; והללו אף התחייבו לשלם לממשלת גרמניה 30 מארקים לגולגולת על כל יהודי שיוצא מן המדינה. עוד נאמר בדו"ח, כי היתה התערבות דיפלומאטית של נציג הוואטיקן בזאגרב, מונסיניור מארקונה (Mons. Ramiro Marcone) נגד הגירוש, אך ללא הועיל; אולם, כפי הנראה לא ייפגעו "ארים" הקשורים בקשרי חיתון עם יהודים. אל תיאור זה של העובדות הוסיף המדווח, כי שוב פנה אליו שגריר גרמניה בזאגרב בתביעה לכלול במגורשים גם את היהודים הקרואטים שנמלטו אל איזור ב, והודיע לו, כי בקרוב תפנה ממשלת גרמניה רשמית בעניין זה (על כך דיווח גם שגריר גרמניה בזאגרב; רשימה ביבליוגרפית, מס' 3, תעודה 3).

התמונה היתה אפוא ברורה לחלוטין לפקידי משרד-החוץ האיטלקי. עמדתם האישית אף היא כבר נקבעה, וכן כבר נבחרה הטאקטיקה שינקטו בה. לא נותר אלא להתחיל בביצוע. הביצוע חייב כמובן תיאום מדוקדק בין הדרג הדיפלומאטי לדרג הצבאי, ותיאום מסוג זה טבעו שדברים שבעל-פה יפים לו, מבלי להיזקק לצינורות הרשמיים המקובלים. ואמנם, כך היה גם כאן, אבל נותרו עקבות ברורים גם בכתובים, שמהם ניתן לעמוד על כמה מן המהלכים העיקריים שנעשו. דומה כי המשתתפים לא הקפידו לשמור על אופיה ה"קונספיראטיבי" של פעולתם – מן הסתם לא ראו צורך בכך – וזה מלמד עד כמה סמכו על תמיכתם הרחבה של חוגים שונים בצבא ובמשרדי הממשלה בפעולה זו.

מהלכיה הראשונים של פעולת ההשגחה מודגמים היטב בסיכום סודי שחיבר מטה "סופרסלודה", ושהעתק ממנו צורף למכתבו של קאסטילאני, קצין הקשר של משרד החוץ במטה זה, אל הממונים עליו ברומא, מיום 11 בספטמבר. קאסטילאני הודיע, כי מייד עם שובו למטה הארמיה השנייה מביקורו ברומא, נועד עם הגנרל רואטה, שוחח עמו על "הבעיה הידועה של היהודים" ומצא שהוא "מסכים בהחלט עם השקפתנו". לפיכך ישיב "סופרסלודה" אל המטה הכללי ברוח הנקודות שהועלו בסיכום המשותף והמצורף, וכל זאת "בלי למהר יתר על המידה" (נספח תעודות, מס' 4). בסיכום עצמו נאמר, כי "סופרסלודה" נכון כמובן לבצע את פקודת המטה הכללי בדבר הסגרת הפליטים היהודים לידי הקרואטים, ועם זאת מוצא הוא לנכון להצביע על הקשיים המעשיים שיעמדו בפני ביצועה של פעולה זו ועל השיקולים המדיניים המחייבים לדעתו להימנע ממנה. הפליטים מועטים מאוד, שכן רוב היהודים הקרואטים "נטבחו בידי האוסטאשה בקיץ שעבר, בייחוד במחנות גוספיץ ופאגו", והם מפוזרים עתה על פני איזור ב על שני חלקיו (ב ו-ג). שם כבר מצטמצמת שליטתו של הצבא האיטלקי למקומות בודדים בלבד. יתר על כן, גם במקומות אלו על-פי-רוב יושבים הפליטים עם יהודים מקומיים ועם יהודים שמוצאם מאיזור א (שאינם מועמדים כלל להסגרה). כדי לבצע את ההוראות יהיה אפוא צורך לערוך קודם כל בדיקה מדוקדקת, כדי

לקבוע בכל מקום ומקום איפה יושבים הפליטים, מה מספרם המדויק ומי צריך להכלל בקבוצה שיש להסגיר ומי לא. נוסף על טירחה גדולה זו, שלא תעמוד בשום יחס למספרם הקטן של הפליטים, תגרום ההסגרה נזק בל ישוער לשמו הטוב של הצבא האיטלקי ולפרסטיז'ה שלו בקרואטיה עצמה ובבאלקאנים בכלל; היא תתפרש בעיני הכל כהתכחשות להתחייבות המפורשת שהאיטלקים קיבלו על עצמם, שבאיזור הכבוש בידיהם לא יופלה איש לרעה מטעמי דת או גזע; והיא עשויה לעורר את חשדה של האוכלוסייה הסרבית, שעם גמר הסגרת היהודים יגיע תורה להמסר לידי "האוסטאשה הפראים", וחשד זה עלול לערער את השלום הרופף בלאו הכי בחבל ארץ זו. לבסוף צויין, כי אף שהתנהגותם של הפליטים היתה עד אז ללא דופי מבחינה ביטחונית, הוחל לאחרונה לדון בתוכניות לרכז כל הפליטים במחנות מיוחדים באחד האיים שבחוף דאלמאציה (נספח תעודות, מס' 5); ומנעימת הדברים משתמע, כי לדעת הכותב יהיה זה הפתרון המעשי והרצוי ביותר.

תעודה זו היא מעין סיכום משותף של הנקודות העיקריות, שהסכימו עליהן אנשי משרד-החוץ וקציני "סופרסלודה", בכוונה להשען עליהן בהמשך פעולתם למניעת הסגרת היהודים. ובאמת תשובתו של "סופרסלודה", שנשלחה ב-22 בספטמבר אל המטה הכללי, חזרה על נקודות אלו, אם-כי בקיצורי לשון אחדים ובסגנון לאקוני כלשהו. קאסטילאני, ששלח יומיים לאחר-מכן העתק מתשובה זו למשרד-החוץ, מצר על סגנון זה ועל קיצורים אלה, ומוצא לנחוך להסביר, כי גם "חיבורה של תשובה זו היה נושא לדיונים מייגעים, ולא הגיעו אל הנוסח הסופי אלא אחרי שורה של שש טיוטות", זאת משום ש"מצבו של הגנרל רואטה הוא קשה ביותר, והוא אינו פוסק מדאגה (ואולי לא בלתי מוצדקת) שמא יתן בידי "ידידיו" שברומא תואנה להציגו כמורד בהוראות הממונים עליו". דברים ברורים אלה מעידים על החשש, שבמטה הכללי רווחות גם דעות השונות מאלו שנשמעו עד כה. (ייתכן שבדברים אלו התכוון הכותב גם, או בעיקר, לראש המטה הכללי עצמו, המארשאל קאוואלירו – Ugo Cavallero – שנחשב לבעל נטיות פרו-גרמניות מובהקות. צ'יאנו מכנה אותו ביומנו "משרתם של הגרמנים". אולם לפי התעודות של משרד-החוץ מתקבל הרושם, כי בשאלת יהודי קרואטיה לא היתה עמדתו של קאוואלירו שונה מזו של רואטה ושל שאר עמיתיו).

בסוף ספטמבר 1942 היה אפוא המצב ברור למדי: בקרואטיה המשיכו קציני המטות האיטלקיים לדון, "בלי למהר יתר על המידה", בתוכניות לרכז את הפליטים היהודים במחנות מיוחדים – כאמור הסתמנה באותו זמן נטייה לרכז אותם באחד האיים שמול חוף דאלמאציה – וכן החלו לערוך את המיפקד של הפליטים. ברומא, במטה הכללי, לא הגיבו כלל על הערותיו ועל המלצותיו של "סופרסלודה", אם משום שגם בעיניהם היתה זו הדרך המחוכמת ביותר לטפל בנושא, ואם משום שלדעתם היו באותה שעה בעיות צבאיות יותר גורליות לעסוק בהן. ואילו במשרד-החוץ עקבו בעירנות אחר המתרחש, וציפו בדריכות ובחרדה לתגובה גרמנית.

מסתבר כי לא היה צורך להמתין זמן רב. בסוף ספטמבר ביקר פאוול'ץ אצל היטלר במטה הכללי הגרמני, ובאחת השיחות שביניהם הועלתה גם שאלת יהודי קרואטיה. היטלר הגדיר יהודים אלה כ"קווי התקשורת התת-קרקעיים של כל תנועות המרי ונקודות ההצטלבות שלהם" ודרש, כי פעילותם תדוכא אחת ולתמיד. פון ריבנטרופ, שנכח אף הוא בשיחה ההיא, הזכיר את החלטתו של מוסוליני להסגרת יהודי קרואטיה, והוסיף ש"כפי הנראה, עדין לא הועברה הוראה זו למטה הארמיה שבמקום" (קטע מן הפרוטוקול של שיחה זו מצוטט בתזכיר של משרד-החוץ האיטלקי מיום 20 באוקטובר). לבסוף החליטו, כי שגרירות גרמניה ברומא תברר במשרד-החוץ האיטלקי מה נעשה לענין העברת הוראתו של מוסוליני אל הדרגים הצבאיים הנוגעים בדבר (רשימה ביבליוגרפית, מס' 3, תעודה 4, מיום 27 בספטמבר). ובאמת ב-3 באוקטובר פנה יועץ השגרירות הגרמנית פון פלסן (Johann von Plessen), אל משרד-החוץ האיטלקי, הזכיר את הסיכום הקודם בדבר הסגרת יהודי קרואטיה ש"באיזור הפיקוח" של הצבא האיטלקי, והודיע שלפי הידיעות שהגיעו לידי הגרמנים עדיין לא קיבלו הדרגים הצבאיים האיטלקיים הנוגעים בדבר הוראות מתאימות בנידון (נספח תעודות, מס' 6). בעל-פה הוסיף – לפי עדותו של וראקס (רשימה ביבליוגרפית, מס' 1, עמ' 25) – ש"בחוגים גרמניים מסוימים הועלתה הסברה, כי בדרך כלשהי היתה ידו של משרד-החוץ האיטלקי בהשהיה זו".

צעד דיפלומטי זה גרר תגובה של האיטלקים בכמה מישורים.

ב-7 באוקטובר פנה צ'יאנו אל המטה הכללי במברק תקיף. הוא הודיע על תלונת הגרמנים, הזכיר את הסכמתה הקודמת של "ממשלת הוד מלכותו", וביקש להודיע לו בלא דיחוי אילו הוראות ניתנו ומה נעשה לביצוען. במתכוון או בפליטת קולמוס, כתב צ'יאנו במברקו על אודות הסגרת היהודים "לידי השלטונות הגרמניים", ואילו עד אז דובר תמיד על הסגרה לידי הקרואטים. עוד הוסיף צ'יאנו שהגרמנים התלוננו, שעל-פי המידע שהגיע לידיהם מסרו קצינים איטלקים בקרואטיה הודעות שכלל לא קיבלו הוראות בנידון.

פרט אחרון זה הביך כפי הנראה את המטה הכללי האיטלקי, ובמברק מיום 12 באוקטובר הודיע ל"סופרסלודה" על פניית משרד-החוץ, הדגיש את חומרת התלונה הגרמנית, דרש שייעשה בירור בעניין ושיישלח לו מייד דין-וחשבון על תוצאות המיפקד ועל הצעדים שננקטו לביצוע ההוראה בדבר הסגרת הפליטים היהודים "לידי השלטונות הגרמניים".

הפעם לא התמהמה "סופרסלודה" ויום לאחר-מכן, ב-13 באוקטובר, השיב בתקיפות, כי מעולם לא דובר עמו על הסגרת יהודים "לידי השלטונות הגרמניים" וממילא לא מסר שום קצין איטלקי "הודעה" בעניין זה, לא באוזני הגרמנים ולא באוזני אחרים. הקרואטים – ולא הגרמנים – הם שפנו שוב ושוב והם שביקשו להסגיר לידיהם את היהודים; להם נאמר, כי בנושא זה חייב "סופרסלודה" לקבל הוראות מפורשות מרומא. תלונת הגרמנים היא אפוא חסרת שחר. ובאשר למיפקד: הוברר, שמספרם הכולל של היהודים באיזור ב הוא בסך-הכול

2,025 נפש (אולם במכתבו למשרד-החוץ מיום 15 באוקטובר העיר קאסטיילאני שמספר זה אינו כולל 1,626 פליטים נוספים, שבימים אלה היו "בשלבי העברה מספאלאטו לראגוזה" – כלומר, התכוננו לעבור מספליט לדוברובניק ומשום כך לא נכללו במיפקד לא פה ולא שם). עתה יש לקבוע כיצד לחלק את הנפקדים לקבוצות השונות – של אלה שיש להסגיר לידי הקרואטים ושל אלה שיהיו זכאים ליהנות גם להבא מן החסות האיטלקית. אולם לשם כך, הוסיף "סופרסלודה", הוא זקוק להנחיות נוספות ממשרד-החוץ, שיפרטו בדיוק את הקריטריונים לחלוקה זו. ולסיום: "סופרסלודה" לא שינה את השקפתו הכללית, שבאה לידי ביטוי בדיווחו מיום 22 בספטמבר, שהאינטרס האיטלקי מחייב שלא להסגיר כלל את הפליטים היהודים; הוא גם לא קיבל שום הוראה חדשה, מאז הסיכום בעל-פה שבין ראש המטה הכללי ובין הגנרל רואטה, שנזכר באותו דו"ח מיום 22 בספטמבר ושלפיו על "סופרסלודה" להימנע מכל פעולה נוספת בנידון עד להודעה חדשה; ומכל מקום דעתנו היא, שבשום מקרה אין להטיל על אנשי צבא איטלקיים לבצע את פעולת ההסגרה. אם אמנם פעולה מבישה זו חייבת להיעשות – יבואו נא הקרואטים ויאספו הם בעצמם את היהודים. במהלך המאורעות שלאחר-מכן הוברר, שמכל הטיעון הזה, שהיה כולו בעל שכנוע מוסרי רב, זכה לתוצאות המעשיות ביותר דווקא הסעיף המוצנע שבו – כוונתי לבקשת "סופרסלודה" שמשרד-החוץ יחבר קריטריונים שעל פיהם ייקבעו "מיהו יהודי קרואטי". שאלה זו שהיתה כה פשוטה לכאורה נתגלתה כמורכבת למדי, שכן צריך היה לנסחיה כך: מיהו פליט יהודי, שמוצאו מאחד המחוזות הקרואטיים שלא נכללו מלכתחילה בתחומי הכיבוש האיטלקי והשוהה עתה באיזור ב. ניסוח זה פתח פתח לכל מי שהיה מעוניין בכך להוסיף ולשאל שאלות רבות כגון: מה פירוש "פליט"; מהו התאריך הקובע, שלאחריו נחשב יהודי שבא לאיזור ב לפליט; מה דינו של יהודי שהוא אמנם בחזקת "פליט" אך מוצא משפחתו מאחת הערים שבאיזור ב, ומה דינם של אותם היהודים שאמנם נמלטו מקרואטיה אך מוצאם או מוצא משפחתם מארצות אחרות, כגון פולין, הונגריה או סלובאקיה, או אף ספרד או פורטוגאל, שמשם יצאו אבותיהם באחד הימים מאז סוף המאה ה"ו; ועוד כיוצא באלה שאלות רבות עד אין קץ.

במהרה התברר, שעניין ה"קריטריונים" יכול לשמש נשק יעיל למדי: בקלות אפשר היה למצוא חריגים במוצאם של רוב היהודים, וממילא נקל לטעון, כי בירור שאלות אלו הוא עניין המצריך בדיקה מדוקדקת, שלא ניתן לסיימה בפרק זמן קצר, ובפרט בתנאים הקשים של עת מלחמה. חילופי המכתבים בשאלות אלו נמשכו זמן רב, ואין טעם שנעמוד על פרטיהם. די אם נזכיר, כי מייד אחרי ביקורו של פון פלסן במשרד-החוץ הוטל על היועץ המשפטי של המשרד לחוות דעה מי יוכל להיחשב ל"תושב" של אחד האזורים שבשליטת הצבא האיטלקי – להבדיל מ"פליט" – ומי יוכל לטעון לאזרחות האיטלקית. על-סמך חוות-דעת ראשונית זו, שתאריכה 13 באוקטובר, חיברו פקידי המשרד מספר הנחיות, שהיו במתכוון כלליות מאוד וסתומות

למדי, ושבשנויי נוסח קלים היו לאחר מכן נקודות המוצא לכל ההוראות שניתנו בנידון. הנחיות אלו קבעו, כי בדרך כלל זכאי להיחשב "תושב" מי שהיה רשום כדין במרשם התושבים. אולם לעניין הענקת האזרחות האיטלקית, יוכל לבוא בחשבון גם מי שנולד באחד מיישובי האיזור, ומי שיושב בו "זמן רב למדי", ומי שיש לו שם קרובים "עד לשני בשלישי" או נכסי דלא נידי, וכן מי שהצטיין במתן שירותים לשלטונות הכיבוש האיטלקי, אף אם לא נתקיים בו שום אחד מן התנאים האחרים המנויים לעיל (נספח תעודות, מס' 7).

הנחיות אלו נשלחו ב-16 באוקטובר ל"סופרסלודה", ומשרד-החוץ חזר עליהן מילולית במברקו אל המטה הכללי מיום 3 בנובמבר. לנוכח כלליותן אין תימה למצוא את שלטונות הצבא האיטלקי טוענים מפעם לפעם, כי לא זו בלבד שבירור מוצאם של היהודים הוא עניין מסובך העתיד להימשך זמן רב, אלא שמספרם של אלה שבסופו של דבר יחולו עליהם צווי ההסגרה יהיה לפי כל הערכות קטן מאוד. מה טעם אפוא לכל אותה דאגה שגורמים שונים מגלים בנושא? הבעיה ידועה ומטפלים בה ושום סכנה ביטחונית איננה נשקפת ממנה בינתיים.

במקביל לדרך זו, שהיה בה משום השהייה והסחה כאחד, ניסו פקידי משרד-החוץ ללכת גם בדרכים אחרות, ההולמות יותר את כישוריהם כדיפלומאטים מקצועיים, והחלו לנהל שיחות עם השלטונות הקרואטיים, ברומא ובזאגרב, לשכנע אותם לוותר על תביעתם להסגרת היהודים.

וראקס, שכפי הנראה השתתף אישית בפעולה זו, מזכיר שיחה עם שגריר קרואטיה ברומא, ס' פריץ' (Stj. Perić) ב-20 באוקטובר, שבה הודיע השגריר, כי ממשלתו תהיה מוכנה לוותר על תביעת ההסגרה בתנאי שיתחייבו האיטלקים להעביר יהודים אלה לאיטליה (ל"מחוזות איטליה הישנים", כפי הגדרתו כלומר אף לא לאיזור א המסופח לאיטליה), ולמסור את כל רכושם לידי הקרואטים. באופן אישי, הוסיף פריץ' לפי עדותו של וראקס, הוא מייחל לכך שממשלת איטליה תקבל את התנאי "שכן הוא יודע היטב מהו הגורל הצפוי ליהודי המגורשים בידי הגרמנים לשטחי המזרח" (רשימה ביבליוגרפית, מס' 1, עמ' 25).

וראקס שאב עידוד מדברי השגריר, הן מההצעה הרשמית והן מהערתו האישית. אולם הוא לא ידע, שבאותו יום שבו הגיש פריץ' את הצעות ממשלתו לפקידי משרד-החוץ האיטלקי התקשר שר-החוץ הקרואטי, לורקוביץ' (Mladen Lorković), עם שגריר גרמניה בזאגרב, קאשה, מסר לו את תוכן הצעותיהם של האיטלקים והודיע, שאין בדעת ממשלתו להיענות להן, אלא אם כן יתנו הגרמנים את הסכמתם המפורשת לכך, וכן בתנאי שבכל מקרה יימסר רכוש היהודים כולו לידי הקרואטים. בו ביום דיווח קאשה למשרד-החוץ הגרמני, מיחה על מהלכי הדיפלומאטים האיטלקים – שהוא דימה לראות בהם עקבות של השפעת הוואטיקאן – והביע את הדעה שיש לדחות הצעות אלו מכול וכול, משום ש"העברת היהודים לאיטליה,

כמוה כהפיכת המדיניות הכלל-אירופית שאנו מנהלים כלפי היהודים על פיה" (תעודות משרד-החוץ הגרמני, רשימה ביבליוגרפית, מס' 3, תעודה 6).

כפי שנקל היה לצפות לא איחרה תגובת משרד-החוץ הגרמני לבוא. למחרת היום (לפי תעודה אחת – ב-22 באוקטובר), השכם בבוקר כמנהגו, הופיע הנסיך פון ביסמארק במשרד-החוץ האיטלקי ובפיו התביעה, כי יהודי קרואטיה יוסגרו בכל ההקדם, "לא לידי שלטונות הצבא הגרמני, אלא לידי השלטונות הקרואטיים הפועלים בשיתוף פעולה הדוק עם היחידות המיוחדות של המשטרה הגרמנית".

פנייה זו ושכמותה שבאו לאחריה כמעט מדי יום ביומו הביכו את האיטלקים. הם הרגישו, כי עלולים הם "להיתפס בקלקלתם", וכי מהלכיהם הגיעו לנקודת קיפאון שעליהם להיחלץ ממנה בכל המהירות, שאם-לא-כן יושמו כל מאמציהם לאל. לצורך זה הקימו צוות מצומצם, שעליו הוטל להתוות תוכנית-פעולה חדשה ולנסח אותה בנוסח שיוכל לזכות באישורם של צ'יאנו ושל מוסוליני, ויחד עם זאת יהא בו כדי לסייע לעושים במלאכה לעמוד גם להבא כנגד לחצם של הגרמנים.

הצוות עבד בחריצות, ותוך ימים אחדים הכין חמישה נוסחים זה אחר זה (למעשה כללו הללו שתי תוכניות אלטרנטיביות בנוסחים שונים), שלפחות שניים מהם היו לעיני שר החוץ. הנוסח החמישי, שנתקבל ביום 23 באוקטובר על דעת כל הנוגעים בדבר, הוגש לאישורו של מוסוליני. הפעם לא נשמרה חתימתו בגיליון, אך אין ספק שהוא אישר אישית את התוכנית, שכן היא נזכרת לאחר-מכן פעמים הרבה במקורות כ"הוראתו של הדוצ'ה". כפי הנראה לא מצא מוסוליני סתירה בין אישור זה ובין החלטתו הקודמת מיום 21 באוגוסט, ולכאורה לא היתה סתירה ביניהם.

התוכנית קבעה, שהמטה הכללי יורה ל"סופרסלודה" "לתאם עם השלטונות הקרואטיים את דרכי הסגרת היהודים הקרואטים הנמצאים באיזור הכיבוש האיטלקי". עם זאת, מאחר שיהודים אלו התערבו בקרב שאר היהודים, שמקצתם זכאים לאזרחות איטלקית, יורה המטה הכללי ל"סופרסלודה" לברר קודם-כל את מוצאו ("שייכותו" בלשון התעודה) של כל יהודי ויהודי; שהרי לא עלה על הדעת, שיהודים הזכאים לאזרחות איטלקית היושבים באיזור הכיבוש האיטלקי, יופלו לרעה מיהודים בעלי אזרחות איטלקית היושבים באחת הארצות שבכיבוש הגרמני (בארצות אלה הקפידו האיטלקים להגן על זכויות אזרחיהם, והיהודים בכלל זה). כדי שבירור זה יתבצע כסדרו, יורה המטה הכללי מייד, שכל היהודים שבאיזור הכיבוש האיטלקי, ויהא מוצאם אשר יהא, ירוכזו במחנות מיוחדים.

המלים "מייד" ו"כל" מודגשות במקור, והדגשה זו מצביעה על החשיבות שיוחסה להוראה זו של ריכוז היהודים, שהיא החידוש המשמעותי היחיד שבתוכנית.

כוונתה של ההוראה ברורה: האיטלקים חשו, כי בנסיבות הפוליטיות והצבאיות שנוצרו יקשה עליהם להוסיף ולהגן על היהודים המפוזרים על פני שטח רחב-ידיים, שבו התרופפה

שליטתם והלכה; כמו-כן יקשה עליהם להמשיך ולדחות בקש את הגרמנים, מבלי שיהיה בידיהם נימוק חדש ומשכנע כלשהו. ריכוז כל היהודים במקומות אחדים עשוי היה להקל על הגנתם, ועם זאת היה בו כדי להקל על הדיפלומטים האיטלקים, אשר יכלו מעתה להצביע על העובדה הנראית לעין, כי כבר הוחל ב"פעולה מעשית" לקראת ביצוע ההסגרה. כמו כן נשלל בדרך זו היסוד מן הטענה הרווחת של הגרמנים, שיש לפתור את בעיית הפליטים היהודים בכל הדחיפות בשל הסכנות הביטחוניות החמורות הנשקפות מהם, כל עוד הם מתהלכים חופשיים. מעתה יהיו כל היהודים עצורים במחנות, סגורים מאחורי סורג, ושם הם בוודאי לא יוכלו עוד לנהל פעילות עוינת.

משנתקבלה התוכנית ואף זכתה באישורו של מוסוליני, לא נותר אלא להודיע עליה לבני-הברית הגרמנים והקרוואטים ולהתחיל להוציאה אל הפועל. הפעם סייעו בדבר, שלא במתכוון, הקרוואטים עצמם. ב-26 באוקטובר התערב בפרשה הפוגלאוויניק עצמו, אנטה פאווליץ', והורה לשגרירו ברומא לחזור ולהציע למשרד-החוץ האיטלקי את הצעות ממשלת קרוואטיה, שנשאו ונתנו בהן שבוע קודם לכן, בדבר העברת היהודים לאיטליה לאחד מ"מחוזותיה הישנים". מה טעם ראה פאווליץ' בפנייה נוספת זו, אחרי ששר-החוץ שלו הביא הצעות אלו לידיעת הגרמנים והכשיל בכך את כל העניין – קשה לדעת; אולי הוא לא ידע על יוזמתו של לורקוביץ', ואולי התנגד לה. מכל מקום נקל היה עתה למזכירו של צ'יאנו, המארקיז דאייטה, להשיב לפריץ' בקרירות ובחוסר נימוס כלשהו, כי ממשלת איטליה דוחה הצעות אלה מכול וכול: היא דבקה בתוכנית המקורית בדבר הסגרת הפליטים היהודים לידי הקרוואטים, ולצורך זה כבר הורה הדו"ח על ריכוז כל היהודים במחנות, כשלב ראשון לקראת זיהוים של הפליטים והסגרתם; לאיטלקים שוב אין עניין במשא ומתן בנושא זה. פריץ', שרק שבוע לפני כן הודה כי הוא מייחל לפתרון אחר של הבעיה, לא הבין כנראה מה פשר השינוי שחל בעמדת האיטלקים. הוא הודיע, כי הוא רושם לפניו את ההודעה והביע את שביעות רצון ממשלתו מן ההחלטה (דו"ח על השיחה שנתקיימה ב-27 באוקטובר, במברק של משרד-החוץ ל"סופרסלודה" ולצירות האיטלקית בזאגרב, מיום 31 באוקטובר).

למחרת היום, ב-28 באוקטובר, נפגש דאייטה עם השגריר הגרמני פון מאקנסן: הוא מסר לו על "היוזמה הקרוואטית" ועל סירובה המוחלט של ממשלת איטליה להיענות לה, "שהרי איטליה איננה פלסטינה" – כלשון דאייטה לפי דיווחו של פון מאקנסן. דאייטה גם הביע תרעומת על עצם העלאת ההצעה, והגדיר אותה כניסיון מצד ממשלת קרוואטיה להעביר על שכם האיטלקים את האחריות לפתרון של הבעיה, שהיא בעייתם הבלעדית של הקרוואטים ושעליהם לפתור אותה. לבסוף הודיע דאייטה על הצעדים החדשים שהדו"ח הורה לנקוט במטרה מפורשת להתחיל בביצוע ההסגרה.

פון מאקנסן שמע את הדברים בסיפוק, וברוח זו דיווח לברלין (רשימה ביבליוגראפית, מס' 3, תעודה 8). אולם משהעביר משרד-החוץ הגרמני את הדו"ח לידיעת שגרירו בזאגרב,

נתקבלה ממנו תגובה שונה לחלוטין. קאשה שוחח על העניין עם לורקוביץ' והביע את ספקותיו בכנות כוונותיו של האיטלקים. ואילו לורקוביץ' נתמלא זעם, ובו במקום שיגר לפריץ' מברק ארוך, שבו הורה לו לחזור ולהבהיר את עמדת ממשלתו בפני פקידי משרד-החוץ האיטלקי (דו"ח של קאשה למשרד-החוץ הגרמני מיום 10 בנובמבר; רשימה ביבליוגרפית מס' 3, תעודה 9). לימים איפשר צעד זה לאיטלקים לשוב ולהעלות את הרעיון של עיסוקת חליפין עם הקרואטים, שעיקרה ויתור על רכוש הפליטים תמורת ויתור הקרואטים על תביעתם להסגרה (ראה על כך להלן, בעניין השיחה בין רואטה למוסוליני מסוף נובמבר). אולם, בעיקרו של דבר כבר היו מגעים ושיחות אלו עניין של תכסיס, ואך מעטים סברו כי תצמח מהם תועלת של ממש.

בינתיים החלו להיקבע העובדות החדשות, והפעם במהירות מסחררת. ב-28 באוקטובר, ביום שבו נתקיימה השיחה בין דאייטה ובין פון מאקנסן, הורה ראש המטה הכללי עצמו, המארשאל קאוואלירו, למטה הצבא שבקרואטיה לבצע מייד שלוש פעולות: (א) לעצור את כל היהודים שבאיזור הכיבוש האיטלקי במחנות ריכוז מיוחדים; (ב) לחלק יהודים אלה לשתי קבוצות, האחת של יהודים קרואטים והשנייה של יהודים בעלי זכות לאזרחות איטלקית; (ג) לשלוח למטה הכללי רשימה שמית של כל היהודים מכל אחת משתי הקבוצות. בבוא העת, כך נאמר עוד באותו מברק, תשלחנה הוראות נוספות על דרכי ביצוע ההסגרה (נספח תעודות, מס' 8).

הפעם לא ניתנו הוראות המטה הכללי להתפרש לשתי פנים והן בוצעו ללא דיחוי. תוך ימים אחדים נעצרו כל היהודים, כ-3,000 איש, ורוכזו במספר מקומות במבנים שהופקו לצורך זה בסביבות דוברובניק וספליט וכן באי לופוד (Lopud) ובמחנה (Kraljevica) Porto Re, לשם הועברו 1,161 יהודים שרובם היו מקודם ב-Cirquenizza (Crkvenica).

הוראות פתאומיות אלו, שנתקבלו ובוצעו ללא התראה מוקדמת ושבתחילה לא נתלוו אליהם דברי הסבר כלשהם באשר למטרותיהן האמיתיות, עוררו תגובות מתגובות שונות, הן אצל היהודים, הן אצל הקצינים האיטלקים והן אצל האוכלוסייה הקרואטית – תגובות של חרדה, של זעם, וגם של לעג ושל שמחה לאיד.

בקרב היהודים ביצבץ החשד הנורא, שנחרץ דינם ושעומדים הם להימסר לידי מעניהם, הקרואטים והגרמנים; והיו התפרצויות ייאוש ואף מקרים של איבוד לדעת (דו"ח קאסטילאני מיום 18 בנובמבר). הגיעו הדברים לידי כך, שהגנרל רואטה עצמו ראה צורך לבקר במחנה Porto Re, כדי להיפגש עם נציגי היהודים וכדי להרגיעם באשר לעתיד הצפוי להם (מכתב תודה והערכה של נציגי היהודים, על הביקור שנתקיים ביום 27 בנובמבר, מצורף לדו"ח של קאסטילאני למשרד-החוץ מיום 6 בדצמבר).

תגובות נזעמות באו בימים הראשונים שלאחר קבלת הפקודה על מעצר היהודים, מקציני "סופרסלודה" (תזכיר לצ'יאנו מיום 3 בנובמבר), ממפקד יחידת "הקאראביניירי" בקורפוס

החמישי (דו"ח ל"סופרסלודה" מיום 8 בנובמבר) ומן הגנרל רואטה עצמו (מכתבו למשרד- החוץ מיום 14 בנובמבר). כל אלה, כך מסתבר, לא עמדו על כוונתן האמיתית של ההוראות החדשות שקיבלו, והביעו את דאגתם ממה שעתיד לבוא אחרי מעצר היהודים ואחרי שיושלמו כל הבירורים. הם חששו שהשלב הבא יהיה הסגרת הפליטים – כך נתנה הדעת וכך גם נאמר בפירוש בהוראות של ראש המטה הכללי – ולכך התנגדו התנגדות עמוקה ונמרצת, הן מטעמים מדיניים-מעשיים והן מטעמים מוסריים וכלל-אנושיים.

מפקד יחידת ה"קאראביניירי", ליוטננט-קולונל אמודיו (Pietro Esposito Amodio), עומד בהרחבה על טעמים אלו – כגון הנזק שייגרם לתדמיתו וליוקרתו של הצבא האיטלקי בעיני שאר המיעוטים הלאומיים בקרואטיה ובארצות הבלקאן בכלל – אך גם מתאר באריכות ובצורה ממצה את תגובות האוכלוסיה המקומית, רובה ככולה קרואטית, למעצר היהודים ולגירושם מן האיזור (יחידת ה"קאראביניירי" שמדובר בה היתה מופקדת גם על Cirquenizza, שבה היו מקודם רוב היהודים שהועברו למחנה Porto Re). מדבריו מתברר, כי התגובה הראשונה והספונטאנית של האוכלוסיה המקומית היתה פליאה מהולה בסיפוק ובשמחה לאיד. אולם אל רגשות ספונטאניים אלו ניתוספה במהרה נימה של לעג כלפי האיטלקים, שמקורה בשמועות שהפיצו השלטונות הקרואטיים, כי הגרמנים הם שכפו צעדים אלה על הממשלה האיטלקית; פרשה זו מלמדת, לדעת מפיצי שמועות אלה, "כי אין זה נכון כלל שאיטליה היא מעצמה גדולה, כפי שעיתוניה ותעמולה מתאמצים להוכיח. לאמיתו של דבר היא מדינה קטנה שהתדרדרה לדרגת גרורתה של גרמניה הגדולה, והיא שוב לא תוכל לעמוד בפני שום תביעה מצד גרמניה, ואולי אף לא מצד ממשלת קרואטיה, אם זו תזכה בתמיכה גרמנית מתאימה". שמועות אלה וכיוצא באלה, מוסיף הדו"ח, עשו רושם רב על האוכלוסיה המקומית וגרמו נזק בל יסוער לאינטרסים האיטלקיים: רבים סבורים עתה, כי קרוב היום שבו יאלץ הצבא האיטלקי לפנות את מקומו לצבא הגרמני ו"קרואטים רבים שוב אינם חוששים מלשאול בפשטות את הקצינים והסמלים האיטלקים מתי יעזוב הצבא האיטלקי את האזור".

דברי קטרוג אלו מובאים בדו"ח כדברים הרווחים בקרב האוכלוסיה ובחוגים בלתי ידידותיים לאיטלקים, ואין סיבה להטיל ספק במהימנותם. אבל לעתים קשה להבחין, בלשון הדו"ח, בין דברים הנמסרים מפי אחרים והמעידים על הלך הרוחות שהיה רווח ובין הרהורי לבו של המחבר עצמו.

בשעה שפעולת ריכוז היהודים כבר היתה בעיצומה – אך ספק אם כתגובה ישירה לכך – נתקבל במשרד-החוץ ברומא שדר קצר מאת הגנרל פייש (Pièche Giuseppe), מפקד חייל ה"קאראביניירי" בצפון-קרואטיה ובסלובניה, אשר הודיע, כי "לפי המידע שבידי 'חוסלו' היהודים הקרואטים שגורשו מאיזור הכיבוש הגרמני לשטחי המזרח, על-ידי השימוש בגז

מרעיל בקרונות הרכבת שבתוכם היו סגורים". התאריך: 4 בנובמבר 1942 (נספח תעודות, מס' 9).

ייתכן שקשה לנו היום להעריך אל נכון, מה אמרה ידיעה זו בעת ההיא ועד כמה היא היתה מדהימה ומזעזעת. אמנם בחוגי משרד-החוץ ידעו, כי גירוש היהודים ל"שטחי המזרח" פירושו בסופו של דבר השמדתם הפיזית, ואף-על-פי-כן נתקבלה הודעתו הקצרה של הגנרל פייש בתדהמה עמוקה. בו במקום הוחלט שיש להביא את השדר לידיעתו של מוסוליני, שאולי הושפע ממנו כשהועלה העניין שוב על שולחנו, כפי שנראה להלן. ודאי השפיעה הודעה זו עמוקות על פקידי משרד-החוץ וחיזקה את החלטתם להמשיך לפעול למניעת הסגרת הפליטים היהודים בכל מחיר.

ימים אחדים לאחר-מכן נתקבלה במשרד-החוץ איגרת מיום 5 בנובמבר מאת שגריר איטליה בוואטיקאן, גואריליה (Raffaele Guariglia), שמסר, כי נודע ל"מזכירות המדינה" שהגרמנים תובעים להסגיר לידיהם "2,000-3,000 יהודים, רובם זקנים, נשים וטף", הנמצאים עתה באיזור הכיבוש האיטלקי שבקרואטיה. "מזכירות המדינה" ביקשה מן השגריר להתערב אצל שר החוץ "כדי למנוע ככל האפשר את הסגרתם של אנשים אלה" (נספח תעודות, מס' 10).

מה גרם לצעד מפתיע זה של הוואטיקאן – איננו יודעים. כבר הוזכר למעלה, כי בתעודות משרד-החוץ נמצא רמז לפנייתו של מונסיניור מארקונה, נציג הוואטיקאן בזאגרב, אל הפוגלאווניק, שבעקבותיה הוקל כפי הנראה מצב ה"ארים" שבאו בברית הנשואים עם יהודים (דו"ח הצירות בזאגרב, מיום 22 באוגוסט). כמו-כן מצאנו, שהגרמנים חשדו שיד הוואטיקאן היתה בקביעת עמדתם של הפקידים האיטלקים, בעניין הסגרת הפליטים היהודים מקרואטיה (רשימה ביבליוגרפית, מס' 3, תעודה 6); אלא שזה היה חשד שווא. עתה ברור, כי היתה גם התערבות רשמית של מזכירות המדינה באמצעות השגריר גואריליה להצלת פליטים אלה, אם כי עדיין אין יודעים מהו הרקע לפעולה זו, מהו הגורם הישיר לה ומי יזמה. קירבת הזמן שבין מעצר היהודים בקרואטיה (תחילת נובמבר) ובין תאריך האיגרת של השגריר גואריליה (5 בנובמבר) עושה רושם שהדברים קשורים זה בזה באופן כלשהו.

מעצרו של היהודים וריכוזם במקומות אחדים נתבצע בפחות משבוע ימים ונסתיים בשבוע הראשון של נובמבר. עתה קיוו האיטלקים, כי תינתן להם ארכת-זמן מתקבלת על הדעת לצורך הבריורים הנחוצים – ואף הבלתי נחוצים – בדבר מוצאם של היהודים. אבל הפעם היו הגרמנים חשדנים: הם לא הסתפקו בדברי הסבר כלליים, אלא ביקשו שיימסר להם העתק מלא מן ההנחיות שניתנו בעניין זה ל"סופרסלודה" – והוא נמסר לפון ביסמארק ביום 11 בנובמבר.

אמת, אין הנוסח שנמסר לפון ביסמארק זהה לחלוטין עם זה שנשלח קודם לכן ל"סופרסלודה" (מכתב מיום 3 בנובמבר); אך לא ההבדלים שבפרטים חשובים, אלא השוני

שבנימה. במסמך שנמסר לגורמים הושם הדגש בעובדה שכל היהודים מכל מוצא שהוא כבר נתונים במעצר, ולפיכך שוב אין לחשוש שהללו יוכלו להוות מקור לפעילות עוינת. ואילו במכתב ששוגר ביום 17 בנובמבר ל"סופרסלודה" הדגיש המארכיז דאייטה, כי העובדה שנעצרו כל היהודים בלי שום סינון מוקדם, מחייבת את השלטונות האיטלקיים לקיים עתה בירורים קפדניים ביותר, למען לא יקופחו זכויותיהם של היהודים ה"תושבים", מתוך מודעות מלאה ל"תוצאות שבירורים אלו עלולים לגרור". ובאמת, מן ההתכתבות הענפה בנידון זה ניתן ללמוד, שקציני "סופרסלודה" התייחסו להערה זו במלוא הרצינות, וכל אימת שסברו כי יש מקום לספק במקרה כלשהו התקשרו עם משרד-החוץ וביקשו הוראות מתאימות (מכתבים מן הימים 3, 5, 20 בנובמבר ו-13, 14, 16 בדצמבר).

בסוף נובמבר או בתחילת דצמבר 1942 ביקר ברומא הגנרל רואטה ונפגש עם מוסוליני. מאורעות כבירים התרחשו בימים ההם, שעתידיים היו להכריע את גורל המלחמה: בברית המועצות נחל הצבא האדום את נצחונותיו הגדולים הראשונים, ואילו בצפון-אפריקה החלה התמוטטותו של מערך ההגנה של כוחות הציר, עקב נחיתת הצבא האמריקאי באלג'יריה. למרות זאת מצאו שני האישים פנאי לדון גם בגורלם של הפליטים היהודים מקראטיה. רואטה עמד בהרחבה על הנימוקים המדיניים והצבאיים שחייבו לדעתו להמנע בכל מקרה מהסגרת הפליטים לידי הקרואטים, ואף הזכיר את הנזק החמור שכבר נגרם לתדמיתו של הצבא האיטלקי בגלל המעצרים שנעשו בתחילת נובמבר. דעתו של רואטה היתה, שיש להעביר את כל הפליטים למחנות באיטליה גופה, וכי צריך להתפשר עם הקרואטים על בסיס "הצעתם" – כפי שהוא מכנה אותה – שהם יוותרו על תביעתם להסגרת היהודים ואילו היהודים יוותרו על רכושם ועל אזרחותם הקרואטית.

מסתבר כי הפעם היתה דעתו של מוסוליני נוטה יותר מבעבר לפתרונות מסוג זה, והוא עצמו סיכם את השיחה בשתי הוראות ברורות וחד-משמעיות: "(א) כל היהודים יוחזקו גם להבא במחנות הריכוז; (ב) נוסף על הבירורים שיוסיפו להתנהל בדבר מוצאם, יוחל באיסוף בקשותיהם של היהודים אשר יהיו מוכנים לוותר – בהתאם להצעה הנ"ל של ממשלת קרואטיה – על אזרחותם הקרואטית ועל נכסיהם שנותרו בקרואטיה" (דו"ח של קאסטילאני למשרד-החוץ, מיום 3 בדצמבר).

שתי הוראות אלו היה בהן, מלבד אישור המדיניות הקודמת, גם שני חידושים חשובים: הראשון, והוא העיקר, שלפחות בעתיד הנראה לעין לא יוסגר איש מן העצורים, גם לא מבין אלה שיוגדרו כ"פליטים"; והשני, שבפעם הראשונה נדונה האפשרות – או ליתר דיוק, לא נשללה מראש האפשרות – כי ביום מן הימים תיפתר בעיית הפליטים על-ידי העברתם לאיטליה. כידוע לא יצאה אפשרות זו אל הפועל, ומוטב כך, כי ספק רב או בסופו של דבר היו רוב הפליטים ניצלים באיטליה, כפי שקרה ביוגוסלאוויה.

לא חלפו אלא ימים אחדים וב-9 בדצמבר שוב ביקר פון ביסמארק במשרד-החוץ האיטלקי ובפיו השאלה, השגרתית כמעט, בדבר הסגרת הפליטים היהודים מקרואטיה. אלא שהפעם העלה גם הצעה חדשה: ממשלתו מבינה, לדבריו, את הקשיים החמורים הכרוכים בהעברת אלפי הפליטים היהודים דרך אזורים שבהם פועלות "כנופיות המורדים", ולפיכך היא מציעה להעביר יהודים אלה דרך הים לטריאסט ומשם ישר לגרמניה.

היה ברור, כי בדרך זו התכוונו הגרמנים להציג הפעם את תביעתם במלוא התוקף. הדבר הפתיע במקצת את הפקידים האיטלקים, ובו במקום לא ידעו להשיב אלא תירוץ מגומגם בדבר "קשיים טכניים" המונעים לדבריהם את ביצועו של פתרון זה, כגון חוסר כלי שיט פנויים להעברת הפליטים דרך הים.

פון ביסמארק קיבל את דברי תשובה אלה "בהבנה" ולא הגיב עליהם (זיכרון דברים מיום 9 בנובמבר). אף-על-פי-כן ראו אנשי משרד-החוץ בדאגה את הנימה שהשתמעה מן ההצעה הגרמנית החדשה, וימים אחדים לאחר מכן פנו מיוזמתם לשגרירות הגרמנית ברומא והבהירו פעם נוספת, כי מטה הצבא האיטלקי בקרואטיה נצטווה מזמן לעצור את כל היהודים "במספר קטן של מחנות ריכוז", והם נתונים עתה בשמירה קפדנית ביותר (דו"ח של משרד-החוץ אל המטה הכללי, מיום 15 בדצמבר).

לאחר תשובה זו ובמשך שבועות אחדים מתמעטות הידיעות על הפעילות הדיפלומאטית סביב שאלת גורלם של הפליטים היהודים מקרואטיה. אולי רק מקרה הוא שמן החודשים ינואר-פברואר 1943 לא נשתיירו אלא תעודות אחדות בנושא, ואפשר כי המאורעות הכבירים שהתרחשו בימים האלה, הן בחזית המזרח והן בחזית צפון-אפריקה, השכיחו "דאגה" זו מלב קברניטי מדינות הציר. ב-22 בינואר רשם צ'יאנו ביומנו אחד התיאורים הקודרים ביותר על מצב כוחות הציר בשתי החזיתות. מוסוליני עצמו העריך, לדבריו, את הבולטין הגרמני של אותו יום כחמור ביותר מאז תחילת המלחמה. למחרת היום נכבשה טריפולי בידי הצבא הבריטי, ועמה אבד השריד האחרון של "הקיסרות האיטלקית" באפריקה, חלומה הגדול של ההנהגה הפאשיסטית מני אז. ימים אחדים לאחר-מכן, ב-31 בינואר, נפלה סטאלינגרד לידי הצבא האדום ובה נכנע חיל גרמני אדיר. בפתאומיות מפתיעה כלשהו נתגלתה לעיני הרבים התמורה הגדולה שחלה ביחסי הכוחות של הגושים הנלחמים, ולראשונה מאז תחילת המלחמה נראתה האפשרות, כי מדינות הציר תובסנה, ואולי אף בעתיד הלא רחוק.

דעת הקהל באיטליה הושפעה עמוקות ממאורעות אלו, ובעטים – וכן מסיבות נוספות שאין כאן המקום לעמוד עליהן – החלו הלכי רוח אופוזיציוניים לקנות להם אחיזה בקרב שכבות רחבות של האוכלוסיה. מוסוליני חש בהם, אם כי כנראה לא העריך את מלוא עוצמתם, וכדי לשים להם קץ החליט על חילופי גברא נרחבים בהנהגת המפלגה, בממשלה ובפיקוד העליון של הצבא. חלק מחילופין אלו עתידים היו להשפיע, ולא לרעה, על גורל הפליטים היהודים בקרואטיה.

ב-31 בינואר, שבוע לאחר נפילת טריפולי, הוחלף ראש המטה הכללי, המארשאל קאוואלירו, בגנרל אמברוזיו (Vittorio Ambrosio). אמברוזיו היה בשנת 1941 מפקד הכוחות האיטלקיים בקרואטיה – הוא קדם בתפקיד לגנרל רואטה – והרקע הכללי של בעיית הפליטים היהודים היה מוכר לו היטב. חמישה ימים לאחר מכן, ב-5 בפברואר, הוחלף שר החוץ: צ'יאנו נתמנה שגריר בוואטיקאן במקומו של גואריליה, ותיק החוץ הועבר לידי מוסוליני עצמו, והוא מינה תחתיו לתת-שר האחראי למעשה על כל עבודת המשרד את באסטיאניני, שהיה עד אז מושל דאלמאטיה ואחד האישים הראשונים שטיפלו בשאלת הפליטים היהודים בקרואטיה. לבסוף, באמצע פברואר, החזיר הגנרל אמברוזיו את עמיתו רואטה לתפקיד פיקודי באיטליה גופה (לימים מלאו שני הגנרלים, אמברוזיו ורואטה, תפקיד מכריע בקביעת עמדתו של הצבא בעת הפלת מוסוליני ומאסרו), ובמקומו מינה את הגנרל רובוטי (Mario Robotti). רובוטי היה מקודם אחד המפקדים הבכירים של כוחות הכיבוש האיטלקיים בקרואטיה ומעורה היטב בכל הפעולה שנעשתה עד אז להצלת היהודים.

באווירה זו של חוסר ודאות לגבי העתיד, שהחלה להשתרר בקרב ההנהגה האיטלקית בתחילת שנת 1943, נתחדש הלחץ הגרמני להסגרת הפליטים היהודים, והפעם ברמה הדיפלומאטית הגבוהה ביותר. סמוך לסוף חודש פברואר ביקר ברומא שר החוץ הגרמני, פון ריבנטרופ, ונועד עם מוסוליני שלושה ימים. בתיעוד של משרד-החוץ האיטלקי נשתמרה עדות מפורטת, כי בשיחות אלו העלה פון ריבנטרופ את שאלת גורלם של היהודים בדרום-צפון (זכרון דברים מיום 14 במרס, אליו מצורפים תזכיר השגרירות הגרמנית ברומא מיום 25 בפברואר ותשובת משרד-החוץ מיום 9 במרס). אך אין ספק שבאותה הזדמנות נדונה בהרחבה גם שאלת הפליטים היהודים בקרואטיה. על כך מעידים דברי העדות של הקולונל קארלה (Carla Vincenzo), שנמסרו כשנתיים לאחר המעשה, ביום 6 במרס 1945, ושבחלקם כבר פורסמו בידי סאביל (רשימה ביבליוגרפית, מס' 3, עמ' 152-153). קארלה, שהיה בימים ההם אחד הקצינים הבכירים ב"סופרסלודה" מספר, כי נלווה אל הגנרל רובוטי בנסיעתו לרומא "בתחילת 1943" – למעשה היה זה בתחילת חודש מרס 1943 – שבמהלכה נתקבל הגנרל לראיון גם אצל מוסוליני. הוא, קארלה, נלווה אל מפקדו גם בביקור זה, אם כי לא נכח בשיחה עצמה וחיכה לו יחד עם קצינים אחרים בחדר הסמוך למשרדו של מוסוליני. בצאתו משם סיפר הגנרל רובוטי שמוסוליני אמר לו: "השר פון ריבנטרופ היה כאן ברומא וירד לחיי במשך שלושה ימים, כשהוא תובעת את הסגרת היהודים היוגוסלאווים בכל מחיר. ניסיתי לדחות אותו בתירוצים, אך הוא לא הרפה וכדי להפטר ממו נאלצתי להסכים לו. יש להעביר את היהודים לטריאסט ולמסור אותם לידי הגרמנים". רובוטי הביע בפני מוסוליני את התנגדותו התקיפה וחזר על הטעמים שכבר הושמעו בעבר, שפעולת ההסגרה היא בלתי אנושית כלשעצמה והיא נוגדת את האינטרסים של הצבא האיטלקי במקום. מוסוליני לא התעקש וסיכם את השיחה באומרו: "טוב טוב, אני נאלצתי להבטיח את

ההסגרה, אבל אתם תמציאו כל התירועים שתמצו, כדי שלא להסגיר אפילו יהודי אחד. תגידו שבשום אופן אין לנו כלי שייט כדי להעבירם לטריאסט דרך הים, והרי דרך היבשה אין אפשרות לעשות זאת" (העתק מן העדות, שנמסרה במשרד המלחמה האיטלקי ביום 6 במרס 1945, שמור במרכז לדוקומנטאציה היהודית בפאריס; הנני מכיר טובה להנהלת המוסד שהעמידה צילום של התעודה לרשותי).

בכך נסתיימה השיחה, לפי עדותו של הקולונל קארלה, ששמע את הדברים מפיו של הגנרל רובוטי. אפילו נניח שפה ושם ייפו שני האישים את התיאור בתוספת כלשהי, הרי תוכנם של הדברים אינו מוטל בספק. הוא מתאשר בדברי וראקס (רשימה ביבליוגראפית, מס' 1, עמ' 27), וכן מתאשרים פרטים שונים מנסיעתו של הגנרל רובוטי לרומא, כגון תאריכה ומטרותיה הכלליות, מן המברק ששיגר אליו הגנרל אמברוזיו כדי לזמנו לפגישה (צילום של התעודה נתפרסם בחוברת שיצאה לאור ביוגוסלאוויה אחרי המלחמה, על "זוועת האיטלקים נגד יוגוסלאוויה ועמיה". רשימה ביבליוגראפית, מס' 8, עמ' 165).

הלחץ הגרמני לא נשא אפוא פרי, אף לא בדרג הגבוה ביותר של התערבות פון ריבנטרוף אצל מוסוליני. אולם, משקרר האביב החלה להסתמן סכנה חדשה והיא עלולה היתה להיות חמורה מכל קודמותיה. הכל הבינו, כי עם בוא האביב תתחדש מתקפת בעלות-הברית בים-התיכון במלוא עוזה, ורבים סברו, כי לאחר כניעתם של כוחות הציר שעדיין החזיקו מעמד בטוניסיה, תהיה אדמת איטליה עצמה מטרה להתקפת האויב. דעה זו חדרה גם בקרב המדינאים ואנשי-הצבא האיטלקים, שבחלקם טענו כי לנוכח תחזית קודרת זו מן ההכרח להחזיר לאיטליה, ובכל ההקדם, לפחות חלק מצבאה הרב שעדיין חנה באזורי הכיבוש בצרפת ובקרוואטיה, ובאותו זמן יש להעביר את האחריות לאזורים שיפנו לידי הצבא הגרמני או לידי בני-בריתו המקומיים. כידוע, לא נתקבלו בסופו של דבר הצעות אלו בשל התנגדותם העיקשת של מוסוליני ובני חוגו, אשר הלכו שבי אחר שגעונות הגדלות שלהם והפקירו את ההגנה על אדמת ארצם. אבל מלכתחילה טמנו הצעות אלו בחובן סכנה חמורה ליהודים העצורים באיזור ב, ופקידי משרד-החוץ וקציני הצבא בקרוואטיה נאלצו לתת את דעתם על סכנה זו.

כאן המקום להעיר, כי בעת ההיא כבר היו בידי השלטונות האיטלקיים ידיעות מלאות ומפורטות ביותר על הפליטים, מספרם, מוצאם ואזרחותם, שכן לאחר ריכוז כל היהודים במחנות, ובעיקר בחודשי החורף הארוכים, הושלם המיפקד וכן נעשו כל ה"בירורים" הקשורים בו. נתברר כי במחנות השונים היו עצורים בסך הכל 2,661 יהודים, ש-893 היו בעלי אזרחות זרה (כגון גרמנית, הונגרית, פולנית וכן פורטוגזית ואלבאנית – האלבאנים היו בעת ההיא נתינים של הכתב האיטלקי!), ואילו 1,485, היו יהודים קרוואטים, שלא הצליחו להוכיח שום "זכות" לאזרחות אחרת. כל אלה חיו בתחום שליטתם של שלושה קורפוסים מן הארמיה השנייה: 1,172 בתחום הקורפוס החמישי, במחנה (Crkvenica) Cirquenizza;

615 בתחום הקורפוס השמונה-עשר, בשני האיים Lesina ו-Brazza (Brač, Hvar); ו-874 בתחום הקורפוס השישי ב-Cupari, Mlini, Gravosa, Isola di Mezzo (דו"חות שונים מן הימים 27 בפברואר, 9 במרס, 20 במרס).

מספרים אלה, ככל שהם נראים בדוקים ומפורטים, אינם תואמים את מספר היהודים ששחררו לבסוף ושמנו, לפי מקור יהודי הנראה מהימן, כ-3,500 נפש (רשימה ביבליוגרפית, מס' 10, עמ' 70). אפשר שקציני "סופרסלודה" המעיטו במתכוון במספר העצורים שדיווחו עליהם, בעיקר במספר "הקרואטים" שבין העצורים, ואפשר שבמרוצת הזמן, בחודשים מרס-ספטמבר, נוספו במחנות יהודים שלא נעצרו מלכתחילה ושמשום כך לא נכללו במיפקד. מכל מקום, תעודות משרד-החוץ דנות מעתה בשאלת גורלם של 2,661 יהודים שנמנו במחנות בעת המיפקד, ושהיה חשש שבעטיים של שינויי גבול אפשריים בין איזור לאיזור יפלו בידי הקרואטים.

מסתבר כי באותו שלב כבר לא נותרו הרבה אפשרויות לפתרון הבעיה, ולמעשה עמדה הברירה בין שני פתרונות בלבד: או להעביר את הפליטים לאיטליה גופה, או לרכז את כולם במחנה אחד שבאיזור המסופח (איזור א), במקום הקרוב ככל האפשר לגבול האיטלקי הישן, כדי שייקל על הצבא האיטלקי להגן עליהם או במקרה חרום להעביר אותם אל מעבר לגבול. בשאלה זו נתגלו, כפי שקל היה לצפות, חילוקי דעות בין המטה הכללי למשרד-החוץ. המטה הכללי תמך בפתרון הראשון, אשר היה פוטר אותו מכל אחריות נוספת בנושא, ומה גם שבתנאים של אותם הימים היה באמת קשה להקים מחנה שיוכל לקלוט אלפי פליטים. ואילו משרד-החוץ לחץ לצד הפתרון השני, בין השאר בגלל החשש שמשרד-הפנים, שמלכתחילה לא גילה יחס אוהד ביותר לכל אותה פעולה שנעשתה לטובת יהודי קרוואטיה, יתנגד או לפחות יערים קשיים על העברת הפליטים למחנות שבאיטליה והרי בלי הסכמתו של משרד-הפנים, שמחנות אלו היו בתחום סמכותו, שום פתרון מסוג זה לא יכול היה להתבצע.

העניין נדון באריכות במרוצת חודש מרס ובתחילת חודש אפריל בהתכתבות שבין הרשויות השונות, עד שלבסוף נתקבלה מעין פשרה, שלפיה מקום הריכוז של היהודים יהיה באי Arbe (Rab) שבאיזור א, אלא שהם יועברו לשם בשני שלבים ברווח זמן ביניהם. ראשונים יועברו היהודים שבתחום הקורפוסים השישי והשמונה-עשר, בסך הכל 1,489 נפש, שהיו מרוחקים ביותר ומפוזרים במקומות שונים, ושהחשש כי יפלו בידי הקרואטים היה אקטואלי ביותר. ואילו היהודים שבתחום הקורפוס החמישי, שכבר היו כולם מרוכזים במחנה Porto Re, במרחק כמה עשרות קילומטרים מהגבול האיטלקי, ימתינו שם עוד חודשים אחדים, עד שבאי ארבה יושלמו הסידורים הנחוצים כדי לקבלם (התכתבות מן הימים 20, 25, 31 במרס; 5, 16 באפריל).

למעשה כמעט לא היה רווח זמן בין שתי הקבוצות. העברת הקבוצה הראשונה נדחתה מפעם לפעם והיא החלה רק בסמוך לסוף חודש מאי, ואילו העברת הקבוצה מ-Porto Re החלה

כבר ב-5 ביולי. במחצית השנייה של חודש יולי כבר היו כל היהודים מרוכזים באי ארבה, במרחק מילין אחדים מן הטריטוריה האיטלקית.

מחנה ארבה ('Campo di concentramento per internati civili di Guerra - Arbe') היה מחנה גדול, שבו היו עצורים באותו זמן כשתי רבבות בני אדם (לפי מקורות אחרים: כ-15,000), רובם אזרחים קרואטים וסלובנים. ליהודים הוקצה אגף נפרד, שבו התאכסנו בתנאים לא קלים אך מתקבלים על הדעת, משפחות-משפחות או בקבוצות של בודדים. על החיים במחנה, הארגון הפנימי, פעולות הסעד והתרבות וכן על הקשרים שנקשרו בין היהודים ובין מנהיגי המחתרת שבחלק הלא יהודי, כתב הד"ר י' רומאנו, שהיה בעצמו עצור במחנה זה, ואיני רואה צורך לחזור על דבריו (רשימה ביבליוגרפית, מס' 10). אבל נראה לי, כי יש מקום לעמוד על השינויים הגדולים שחלו במצבם ובמעמדם של הפליטים היהודים בתקופת שהותם הקצרה בארבה, בהשפעת המאורעות המדיניים שהתרחשו באיטליה בעת ההיא.

העברת היהודים לארבה נסתיימה כאמור סמוך ל-20 ביולי. ימים אחדים לאחר-מכן, בלילה שבין ה-24 ל-25 ביולי, הופל משטרו של מוסוליני. בן לילה – פשוטו כמשמעו – הורד המסך על עשרים שנות שלטון של המפלגה הפאשיסטית באיטליה. הוקמה ממשלת "טכנאים" בראשותו של המארשאל באדוליו (Pietro Badoglio), שבמשך 45 נשאה ונתנה עם בעלות-הברית על התנאים לשביתת-נשק, ולבסוף, ב-8 בספטמבר, נכנעה ללא-תנאי.

במשך ארבעים וחמישה ימים אלו נשתנתה אפוא המסגרת המדינית הכללית מן הקצה אל הקצה, ובמקביל לכך נשתנו מצבם ומעמדם של היהודים באיטליה ובאזורי הכיבוש האיטלקי, ושל העצורים במחנות בקרואטיה בפרט. השאלה שבפניה עמדו מעכשיו שר החוץ האיטלקי החדש, השגריר גואריליה, פקידי משרד-החוץ וקציני "סופרסלודה", שוב לא היתה כיצד להתחמק מן הלחץ הגרמני להסגיר את היהודים, אלא כיצד לשחרר את היהודים מן המחנה מבלי לסכן את קיומם הפיזי, הן בהווה, בשעה ששחרם עלול להיות מלכודת מוות עבורם, והן בעתיד, אם ייאלץ הצבא האיטלקי לסגת אף מאחורוני מאחזיו בקרואטיה.

הנושא נדון באריכות בין הרשויות הצבאיות והמדיניות ברומא ובקרואטיה. קציני "סופרסלודה" העלו שוב את הצעתם להעביר לאיטליה את הפליטים, או לפחות חלק מהם, כגון נשים וילדים וכן בעלי מקצועות העשויים להיות לתועלת לכלכלה האיטלקית (מכתביו מן הימים 28 ביולי ו-29 באוגוסט – נספח תעודות, מס' 11). ואילו משרד-החוץ סבר, כי בתנאים המדיניים והלוגיסטיים של הימים ההם, אין כלל סיכוי כי פתרון זה יתקבל על דעת הגורמים המוסמכים ותבע, כי בראש ובראשונה יובטח קיומם הפיזי של הפליטים במקום ישיבתם. בסופו של דבר, ב-19 באוגוסט, שיגר המזכיר הכללי החדש של משרד-החוץ רוסו (Augusto Rosso), ל"סופרסלודה" מברק מפורט – שבוודאי נתחבר על דעת שר החוץ עצמו – שבו

סיכם את עמדתה העקרונית של ההנהלה החדשה של המשרד כלפי הבעיה היהודית בכלל ואת מדיניותה בשאלת הפליטים מקרואטיה בפרט (נספח תעודות, מס' 12).

על החשיבות המיוחדת שייחסו לתעודה זו, מעידה בין השאר העובדה, שבאותו יום שבו שיגרו את המברק ל"סופרסלודה" שלחו העתק ממנו למשרד-הפנים, אל "האגף הכללי לענייני דימוגרפיה וגזע" (Direzione Generale Demografia e Razza), הוא המוסד שהיה ממונה על ביצוע "תחוקת הגזע" של הממשלה הפאשיסטית מאז שנת 1938. למותר לציין שקודם-לכן לא נהג משרד-החוץ להביא דווקא "אגף" זה בסוד מהלכיו בפרשת הפליטים היהודים מקרואטיה, אף ניתן לשער, כי פעמים הרבה היה עליו לטרוח כדי שהדברים לא ייודעו לו, אלא שעתה נשתנו הזמנים. הפעולה להצלת היהודים שוב לא היתה חייבת להעשות בסתר, ופקידי משרד-החוץ הקפידו להעמיד את "עמיתיהם" ממשרד-הפנים על מצב חדש זה, "על כל מקרה שלא יהיה", כפי שציינו במפורש במכתב הלוואי, וכדי להזהיר אותם בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים לבל יתערבו בעניין.

בהנחיות שהיו כלולות במברק-נקבע, כי "אין לשחרר יהודים [מן המחנה] ואין לנטוש אותם בידי זרים בלי הגנה כלשהי, כשהם חשופים למעשי נקם אפשריים, אלא-אם-כן הם עצמם יעדיפו להשתחרר ולהישלח אל מחוץ לאיזור הכבוש בידינו"; עם זאת, יש למנוע שפליטים אלה יבואו לאיטליה "בהמוניהם" בעקבות הצבא האיטלקי, אם ייאלץ לסגת, ולפיכך יש לדאוג שגם אז תהיה להם אפשרות להישאר באי ארבה, שם יהיה צורך לתת להם "הגנה מתאימה". בינתיים יוכלו שלטונות הצבא להתחיל לדון בכל מקרה ומקרה בנפרד, ברוח אוהדת ובמגמה למצוא פתרונים אינדיווידואליים – הכל כמובן לפי המגבלות הנובעות מקשיי הזמן.

באשר למדיניותו הכללית של המשרד בשאלה היהודית קובע מחבר המברק, כי "מדיניות הגזע שהונהגה באיטליה, מעולם לא מנעה מאתנו לשמור על אותם עקרונות של אנושיות, שהם חלק בל יימחה מנכסי הרוח שלנו, ועל שמירתם הננו מצווים היום יותר מתמיד. עם זאת רצוי, גם מנקודת ראות פוליטית, כי עמדה זו תוצג כראוי ושתהיה מוכרת ברבים".

שני אלמנטים שהשלימו זה את זה השפיעו אפוא על קביעת מדיניות המשרד: העיקרון המוסרי, שמחבר שורות אלה וחבריו בוודאי האמינו בו בכנות ובתום לב, והאינטרס המדיני, שלא נסתר מעיניהם ושהם היו חפצים בו. מה טוב ומה נעים, שעיקרון מוסרי נעלה ואינטרס מדיני בלתי מבוטל עלו במקרה בקנה אחד.

במבחן המציאות נתברר, כמו שקורה לעתים קרובות, שהדברים היו יותר מורכבים מכפי שסברו מראש. קציני "סופרסלודה" לא חלקו על העקרונות המוסריים שהיו מונחים ביסוד הנחיות משרד-החוץ, ובוודאי היו נכונים לשרת את האינטרסים של ארצם. אולם, כאנשים שהיו קרובים לנעשה במקום הבינו אל נכון, כי שום ערובה או הבטחה לא יעמדו לפליטים היהודים, אם יישארו לבדם בקרב אוכלוסיה עוינת, מופקרים לשרירות לבם של השלטונות

הקרוואטים. הם גם לא שיערו שהפרטיזנים של טיטו יוכלו למלא תפקיד מרכזי בהצלת היהודים, כפי שקרה לבסוף. לפיכך נשאר בדעה, כי למרות כל התמורות של החודשים האחרונים, אין לבעיית הפליטים היהודים פתרון אחר זולת זה שהם הציעו כל הימים: העברתם לאיטליה. על דעה זו עמדו קציני "סופרסלודה" בפרוטרוט במכתב ששיגרו אל קאסטילאני ב-29 באוגוסט ושבּו הציעו, בתגובה ישירה להנחיות משרד-החוץ, להתחיל להעביר לאיטליה ללא דיחוי את הקבוצות הראשונות של זקנים, חולים ובני משפחות חצויות משני עברי הגבול.

קריאה נרגשת זו נשארה ללא מענה. בניסיון נואש להפשיר את הקיפאון ולמנוע אסון שהאמינו כי הוא ממשמש ובא, החליטו קציני "סופרסלודה" ביום 7 בספטמבר, לשגר לרומא, אחד מחבריהם, מג'ור פרולו (Prolo), כדי לזרז את הטיפול בהצעותיהם וכדי לשכנע את משרד הפנים שיסכים לביצוען (נספח תעודות, מס' 13). אך כבר איחרו את השעה. ב-8 בספטמבר לפנות ערב נתפרסמה במפתיע הודעת מפקדת בעלות-הברית על כניעת ממשלת באדוליו. הצבא האיטלקי הניח את נשקו, וברוב המקומות נכנס תחתיו הצבא הגרמני. גם האי ארבה נפל בידי הגרמנים ובידי בני-בריתם הקרוואטים, לאחר תקופת ביניים קצרה.

יום השחרור היה אפוא לעצורי מחנה ארבה יום הטומן בחובו סכנות גדולות. אולם היה זה יום שבו נפתחו בפני היהודים, בפעם הראשונה מאז תחילת המלחמה, סיכוי חדש ואפשרות חדשה: הסיכוי לחדול להיות פליטים נרדפים וחדלי אונים, והאפשרות להיות אדונים לגורלם, להתארגן, לעבור אל האזורים שכבר שוחררו בידי הפרטיזנים ולהשתתף עמם במאבק נגד האויב המשותף.

מכלל היהודים שהיו במחנה ארבה בעת ההיא – 2,661 לפי מקורות איטלקים, כ-3,500 לפי עדותו של ד"ר רומאנו – רק 204 איש, רובם זקנים וחולים, החליטו להישאר במקום. הללו נאסרו בידי הגרמנים, הועברו דרך הים לטריאסט ומשם נשלחו למחנה אושוויץ (רשימה ביבליוגרפית, מס' 10, עמ' 70-72; מס' 5, עמ' 23). השאר יצאו לדרך והצטרפו אל מחנה הפארטיזאנים. קצתם נתארגנו ביחידה יהודית מיוחדת, הבאטאליון החמישי שפעל יחד עם ארבעה באטאליונים סלובנים במסגרת בריגאדת הפרטיזנים שנתארגנה בארבה. אחרים הצטרפו כיחידים ליחידות הפרטיזנים הכלליות, רבים מהם כרופאים, מהנדסים או אחיות. היהודים שלא יכלו לשאת נשק – במחנה ארבה היו כ-500 ילדים מתחת לגיל 16* – מצאו מקלט בקרב האוכלוסיה האזרחית באיזור שכבר שוחרר. מקרב כל אלה נפקד ביום הנצחון מקומם של 277 יהודים, 136 מהם נפלו בקרב ו-141 נהרגו עקב פעולות מלחמה שונות.

* ילדים אלו היו נושא למשא-ומתן ארוך, שראשי היהודים העצורים בארבה ניהלו עם השלטונות האיטלקיים. המטרה היתה להעביר את הילדים לטורקיה (ומשם לארץ-ישראל). רשיון זה לא ניתן, בין השאר בשל התנגדותו של המופתי הירושלמי, חג' אמין אל חוסייני. על פרשה מרתקת זו, החורגת מן הנושא של הרצאה זו, יש בדעתי להרחיב את הדין במקום אחר.

מיום הפלישה ליוגוסלאוויה ועד לכניעתו של הצבא האיטלקי עברו כשנתיים וחצי, ועוד כשנה וחצי עברו מאז כניעת האיטלקים ועד סוף המלחמה. בכל אותה תקופה נרדפו יהודי קרואטיה על צוואר, רובם נספו – קצתם היו חללי הטרור של "האוסטאשה הפראים" וקצתם הרוגי החיילים הגרמנים, מהם הוציאו את נשמתם בעינויים וברעב ובחולאים במחנות הריכוז שבקרואטיה ומהם נספו בקרב עמם במחנות השמדה גרמניים. מעטים הצליחו להסתפח אל יחידות הפרטיזנים ולהשתתף במאבק לשחרורם ולשחרור שאר העמים שביוגוסלאוויה. מתי מעט זכו לראות את יום הניצחון.

לעומת זאת, בקרב הפליטים היהודים שמילטו את נפשם באיזור הכיבוש האיטלקי היה אחוז הניצולים גדול למדי באופן יחסי: כ-2,200 איש מתוך 2,661 לפי המספרים האיטלקיים, וכ-3,000 לפי המספרים שבמאמרו של ד"ר רומאנו. אל אלו יש להוסיף את אלפי הפליטים היהודים שהצליחו להגיע לאיטליה, אם באישורם של השלטונות ובסיוע ה"דלאסם" – כגון קבוצת הילדים היהודים ששוכנה בכפר נונאנטולה (Nonantola) שבקרבת מודינה (רשימה ביבליוגרפית, מס' 9) – ואם בדרכים עקלקלות של הברחת גבולות וכיוצא בזה, שעל פי רוב היו גם הן מוכרות היטב למפקדי הצבא המקומיים.

הצלה פורתא זו היה פרי פעולתם של כמה גורמים, מקצתם אישים וארגונים מקרב הפליטים עצמם או מבין יהודי איטליה, ומקצתם פקידי משרד-החוץ ואנשי צבא איטלקיים. בהרצאה זו עמדתי – כאמור בתחילת דברי – רק על חלקו של הגורם הלא יהודי, שהוא אמנם לא היה היחיד, אך היה בוודאי בעל משקל רב, ואולי מכריע, מבחינה מעשית.

עתה, משהגתי לסוף דברי, לא נותר לי אלא להעמיד את שאלת הסיכום הכמעט מסורתית: מה הניע אישים אלה לעשות את אשר עשו?

פעמים הרבה נשאלתי שאלה זו, בהקשר זה או בהקשרים דומים, ותמיד היא מצערת בעצם העמדתה, שכן זה מעיד, כך נראה לי, על עיוות עמוק שחל במחשבתנו ובתודעתנו מימי השואה ובעקבותיה. שהרי השאלה ההגיונית והטבעית איננה מדוע לא הסכים פלוני להיות שותף למעשי רצח, או אף השתדל במשהו למונעם, אלא כיצד קרה שאנשים כה רבים, ואף עמים שלמים, נתנו ידם במישרין או בעקיפין למעשים אלה. ברי שאין דרך להבין את קורותיה של כל תקופה, אלא מתוך הגיונה וטבעה שלה. אולם קנה-המידה להערכת התנהגותם של בני אדם אינו יכול להשתנות במחי-יד בהתאם לאופייה של תקופה זו או אחרת, ובוודאי אין הוא יכול להיות מותאם אל מערכת המושגים ששלטו בעולמם האפל של הנאצים. נורמות מוסריות ראשוניות כלל-אנושיות כוחן יפה בכל זמן, גם בעתות משבר וגם בשעה שהרוב מתעלמים מהן, והדבקות בהן אינה צריכה הסבר.

אף-על-פי-כן, מתוך שהשיבותי בעבר לשאלות מסוג זה אנסה לעשות זאת גם הפעם, והרי כבר נאמר "כיון שעבר אדם עבירה ושנה בה נעשית לו כהיתר" – אף אני אעשה לי היתר זה.

בראשית יש להעיר, כי בתחילתה לא היתה הפעולה שעשו אנשי-הצבא האיטלקי להצלת יהודי קרואטיה מעשה חריג או יוצא דופן מכלל פעולותיהם באיזור. עם כינונה של "המדינה הקרואטית העצמאית", ובייחוד בחודשי האביב והקיץ 1941, עשו אנשי ה"אוסטאשה" מעשי טבח נוראים בבני המיעוט הסרבי שנותרו במדינתם, ובכלל זה באיזור ב הכבוש בידי האיטלקים. הצבא האיטלקי נצטווה אז לשים קץ למעשי אלו, ובמקרים אחדים גרמה פעולתו התקיפה להתנגשויות מקומיות עם ברני-בריתו ה"אוסטאשה". לבסוף החליטו הדרגים הפוליטיים שברומא ליטול מידי הקרואטים את סמכויות השלטון האזרחי בחלק מאיזור ב, ומאז שלט בו סדר. כאשר באביב 1942 החריפו רדיפות ה"אוסטאשה" נגד היהודים בכל רחבי המדינה הקרואטית, הבינו הקצינים והחיילים האיטלקים, שחובתם להגן על התושבים, ובראש ובראשונה על המיעוטים הנרדפים, חלה באופן טבעי גם על היהודים, המקומיים והפליטים.

הפעולה להצלת היהודים היתה אפוא בתחילתה חלק מפעולות של הצבא האיטלקי באיזור והמשך להצלת האוכלוסייה הסרבית. אולם אין ספק שבמרוצת הזמן הקדישו לה האיטלקים תשומת לב מיוחדת, וייחסו לה חשיבות, הן מבחינה פוליטית והן מבחינה מוסרית-עקרונית, שחרגה בהרבה מכלל פעולותיהם לשמירה על הסדר.

לאופייה הפוליטי של הבעיה נתעוררו האיטלקים בעיקר באביב 1942, כאשר נודע להם לראשונה על ההסכם הגרמני-קרואטי בדבר גירוש כל היהודים שעדיין נותרו ב"מדינה הקרואטית", תמורת התשלום המביש של 30 מארקים לגולגולת. עצם חתימת ההסכם ללא ידיעתם, עם מדינה שהוסכם עליה קודם-לכן שתהיה בתחום השפעתם הבלעדית, היה בה משום פגיעה חמורה במעמדו וביוקרתו של הצבא האיטלקי, ומה גם שלפי תנאיו ולפי מהותו צריך היה הסכם זה לחול גם על היהודים שבאיזור הכבוש בידי האיטלקים. מאותה שעה נתפשטה בקרב דרגים צבאיים ומדיניים איטלקיים שונים הדעה, שוויתור בעניין הסגרת היהודים לידי הקרואטים יהיה בו משום כניעה לתכתיבי הגרמנים ומשום הודאה קבל עמי האיזור בחולשתו של הצבא האיטלקי.

כל הטענות שקציני "סופרסלודה" הרבו להשתמש בהן בפניותיהם אל המטה הכללי כדי לנמק את התנגדותם להסגרת היהודים, לא היו בעיקרו של דבר טענות שווא. אולי ניפחו אותן במקצת, ולפעמים אף בהרבה, אך בוודאי האמינו באמיתותן. ומעבר לרגישותם הסובייקטיבית של האיטלקים, בשם היותם השותף החלש והמקופח, הנדחק הצידה בפני עוצמתו הכבירה של בן-בריתם, היו קיימים אינטרסים מדיניים אמיתיים שחייבו אותם שלא להיכנע לתביעותיהם של הגרמנים ושל הקרואטים ולא להסגיר את היהודים, וקציני "סופרסלודה" הטיבו להבין זאת.

יחד עם זאת, יטעה מי שיחשוב שיש להעמיד את כל ההסבר של מעשה הצלת הפליטים היהודים מקרואטיה על אינטרסים מדיניים. במעשה זה השתתפו חיילים ואזרחים מכל

הדרגים, רובם ככולם ראו את הבעיה בראש ובראשונה כבעיה אנושית שהם חייבים לסייע בפתרונה מטעמי מצפון, מעבר לחישובים של אינטרסים מדיניים. כמובן, לנוכח גודל האסון שפקד את יהודי יוגוסלאוויה, מעשה זה נראה פעוט, אולם כשהוא לעצמו, היה זה מעשה קטן שנתגלתה בו אנושיות גדולה, וכך יש לראותו במסגרת הכללית של פעולות ההצלה בתקופת השואה.

רשימה ביבליוגרפית

רשימה זו כוללת רק את החיבורים, ספרים או מאמרים, שצוטטו בגוף המאמר, וכן כמה ספרים אחרים שיש בהם כדי לסייע לקורא בהבנת הרקע של הנושא.

1. Verax, Italiani ed ebrei in Jugoslavia, *Politica Estera*, Roma I (1944), pp. 21-29

2. Relazione sull'opera svolta dal Ministero degli Affari Esteri per la tutela delle Comunità Ebraiche (1938-1943), s.d.e.l.

3. Jacques Sabille, L'attitude des Italiens envers les Juifs persecutes en Croatie, *Le Monde Juif*, Août-Sept. 1951, pp. 5-8; Oct. 1951, pp. 6-10

4. זה צורף לאחר-מכן בכמה שינויים לספרו של ל' פוליאקוב על מצב היהודים באזורי הכיבוש האיטלקי בדרום צרפת (Léon Poliakov, *La condition des Juifs en France sous l'occupation Italienne*, Paris 1946

5. אונטר דער איטאליענישער אקופאציע, פאריס 1952), באנגלית Léon Poliakov, *Jews under Italian Occupation*, Paris 1955

6. L. Poliakov - J. Sabille, *Gli Ebrei sotto l'occupazione Italiana*, Milano 1956

7. דניאל קארפי, לתולדות היהודים בספליט ובסאראייבו (תעודות חדשות מן השנים 1942-1941), ילקוט מורשת, י' (1969), עמ' 109-121.

8. Zdenko Löwenthal (ed.), *The Crimes of the Fascist Occupants and their Collaborators against Jews in Yugoslavia*, Belgrade 1957 (תמצית באנגלית).

9. Les systèmes d'occupation en Yougoslavie, Belgrade 1963

10. Ladislaus Hory-Martin Broszat, *Der Kroatische Ustascha-Staat 1941-1945*, Stuttgart 1964

11. Držvna Komisja za Utvrđivanje Zločina Okupatora i Njihovih Pomagača, *Saopćenje o Talijanskim Zločinima Protiv Jugoslavije i Njenih Naroda*, Belgrad, 1946

12. Ilva Vaccari, *Villa Emma*, Modena 1960

13. Jaša Romano, *Jevreji u Logoru na Rabu i Njihovo Ukjučivanje u Narodnooslobodilački Rat*, Zbotnik 2 (1973), pp. 1-72 (עם תמצית באנגלית).

מקור: "נסיגות ופעילות הצלה בתקופת השואה, הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השני של חוקרי השואה", 1976, ישראל גוטמן ואפרים צורף עורכים, יד ושם ירושלים. עמ' 493-503.

